

Naar een nieuw beloningssysteem voor natuur- en landschapsbeheer

Biologische bedrijven als ark van Noach

Biologische bedrijven als ark van Noach

In opdracht van LNV , in het kader van het cluster Biologische landbouw BO 04-001,
thema BO-04-001 Clusterkoepel biologische landbouw

Projectcode [5233949-01.]

Biologische bedrijven als ark van Noach

Naar een nieuw beloningssysteem voor natuur- en landschapsbeheer

**Anton Stortelder
Annelies Bruinsma
Karina Hendriks
Hein Korevaar
Frans Smeding
Sjors Willems**

Alterra-rapport 1711

Alterra, Wageningen, 2008

REFERAAT

Stortelder, A.H.F., J.L.M.Bruinsma, C.J.M. Hendriks, H. Korevaar, F. Smeding & S. Willems. 2008. Biologische bedrijven als ark van Noach. *Naar een nieuw beloningssysteem voor natuur- en landschapsbeheer*. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 1711. 91 blz.; 1 tab.; 24 ref.

Om na te gaan wat de rol van de biologische landbouw kan zijn voor de versterking van kwaliteiten van natuur en landschap op de bedrijven is in drie regio's in Nederland met de boeren verkend wat dit zou kunnen inhouden. Dit heeft geleid tot een formulering van een natuurnorm die praktisch uitvoerbaar is, aansluit bij de biologische bedrijfsvoering en die naar verwachting de nodige natuurwinst oplevert. Met de overheden is een eerste verkenning uitgevoerd naar de wijze waarop een dergelijke natuurnorm in de toekomst gestalte kan krijgen in de regelgeving. In het rapport worden de lijnen uitgezet naar de inrichting van een aantal pilot-bedrijven om de norm in de praktijk te toetsen.

Trefwoorden: Biologische landbouw; streekeigen natuur; nieuwe natuurnorm.

ISSN 1566-7197

Dit rapport is digitaal beschikbaar via www.alterra.wur.nl. Een gedrukte versie van dit rapport, evenals van alle andere Alterra-rapporten, kunt u verkrijgen bij Uitgeverij Cereales te Wageningen (0317 46 66 66). Voor informatie over voorwaarden, prijzen en snelste bestelwijze zie www.boomblad.nl/rapportenservice

In Nederland vindt het meeste onderzoek voor biologische landbouw en voeding plaats in de, voornamelijk door het ministerie van LNV gefinancierde, cluster Biologische Landbouw. Aansturing hiervan gebeurt door Bioconnect, het kennisnetwerk voor de Biologische Landbouw en Voeding in Nederland (www.bioconnect.nl). Hoofduitvoerders van het onderzoek zijn de instituten van Wageningen UR en het Louis Bolk Instituut. Dit rapport is binnen deze context tot stand gekomen. De resultaten van de verschillende kennisprojecten vindt u op de website www.biokennis.nl. Voor vragen en/of opmerkingen over dit onderzoek aan biologische landbouw en voeding kunt u mailen naar: info@biokennis.nl. Heeft u suggesties voor onderzoek dan kunt u ook terecht bij de loketten van Bioconnect op www.bioconnect.nl of een mail naar info@bioconnect.nl.

© 2008 Alterra

Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland

Tel.: (0317) 480700; fax: (0317) 419000; e-mail: info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Samenvatting	7
1 Inleiding	11
1.1 Probleem- en doelstelling	11
1.2 Onderzoeksvragen	12
1.2.1 Draagvlakonderzoek	12
1.2.2 Streekeigen natuur	13
1.2.3 Instrumentarium	13
1.2.4 Kennisuitwisseling en samenwerking	14
2 Ervaringen met natuur- en landschapsbeheer op biologische bedrijven	15
2.1 Regelgeving biologische landbouw	15
2.1.1 Intenties en voorschriften in de biologische landbouw voor natuur en landschap	15
2.1.2 Relatie tussen regelgeving en landschapskwaliteit	16
2.2 Borging van natuur en landschapsinzet	16
2.2.1 Publiek en privaat	16
2.2.2 De Agrarische NatuurNorm analyse (ANNA)	18
2.3 Instrumenten voor beloning van agrarisch Natuurbeheer	19
2.3.1 Nederland: Programma Beheer en SAN	19
2.3.2 Engeland: organic stewardship	20
3 Streekeigen landschap en de rol van boeren	23
3.1 Wat is een streekeigen landschap?	23
3.2 Hoe kan een boer bijdragen aan het streekeigene?	23
4 Verkenning in drie regio's	27
4.1 Noordoostpolder (NOP)	27
4.1.1 Gebiedstypering en streefbeelden	27
4.1.2 Hoe kunnen landbouwbedrijven in dit gebied bijdragen aan het streekeigen landschap?	30
4.1.3 Draagvlak en opvattingen over natuur bij de biologische boeren	34
4.2 Noordwest Overijssel/Zuidwest Drenthe	39
4.2.1 Gebiedstypering en streefbeelden	39
4.2.2 Hoe kunnen landbouwbedrijven bijdragen aan het streekeigen landschap?	44
4.2.3 Draagvlak en opvattingen over natuur bij de biologische boeren	51
4.3 De Graafschap	55
4.3.1 Gebiedstypering en streefbeelden	55
4.3.2 Hoe kunnen landbouwbedrijven bijdragen aan het streekeigen landschap?	58
4.3.3 Draagvlak en opvattingen over natuur bij de biologische boeren	63
5 Versterking van biodiversiteit en landschap op biologische bedrijven	69
5.1 Overwegingen bij een nieuwe norm	69

5.2	Randvoorwaarden voor een nieuwe norm	69
5.3	Inhoud van de natuurnorm	70
5.4	Bedrijfsplan	74
6	Verkenning van de vraag	77
6.1	Wat vindt de burger?	77
6.2	Verkenning van de mogelijkheden voor een natuurnorm met biologische boeren en beleidsmakers	79
7	Vervolg	83
7.1	Opzetten van <i>pilot</i> -bedrijven in de drie regio's	83
7.2	Beloning	84
7.3	Financiering van de beloning	85
7.4	Concrete stappen	85
	Literatuur	87
	Bijlage 1 Resultaten bijeenkomst in Rouveen op 15 oktober 2007	89
	Bijlage 2 Resultaten van de bijeenkomst in de Graafschap op 17 december 2007	91

Samenvatting

Biologische landbouw, natuur en landschap: een logische verbinding

Biologische landbouw en natuur passen bij elkaar, omdat deze vorm van landbouw zo veel mogelijk wil inspelen op natuurlijke processen. De biologische boer stimuleert kringlopen met een actief bodemleven, werkt met een lage input aan nutriënten, en laat het gebruik van kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen achterwege. Bovendien hebben deze bedrijven veelal een grote variatie aan gewassen. Dit heeft tot gevolg dat op biologische bedrijven gemiddeld hogere natuur- en landschapswaarden voorkomen. Dit is echter geen wet van Meden en Perzen. Op veel bedrijven worden de potenties die uitgaan van deze gunstige basisfactoren voor biodiversiteit nauwelijks benut.

De sector wil zich inzetten voor het verbeteren van de marktpositie van biologische boeren. Een van de invalshoeken hierbij is het in beeld brengen en vervolgens vermarkten van de meerwaarde die de biologische bedrijfsvoering kan hebben voor maatschappelijke diensten op het gebied van natuur en landschap. Dit zijn collectieve diensten die profijtelijk zijn voor de hele maatschappij. De ontwikkelingen in de landbouw leiden ondertussen tot verdere schaalvergroting en mechanisering, en dit gaat gepaard met een sterke achteruitgang van natuur- en landschapswaarden. Vooral agrarische cultuurlandschappen herbergen veel soorten planten en dieren die aan extensievere vormen van landbouw zijn gebonden. Veel van deze soorten zijn momenteel bedreigd. Door de milieuvriendelijke manier van boeren hebben bij uitstek de biologische landbouwbedrijven de potentie om hiervoor als een Ark van Noach te gaan fungeren.

Van een vrijblijvende bijdrage naar een geborgde en beloonde bijdrage

Ervaringen met bestaande initiatieven (ANNA, Programma Beheer) leren dat diverse biologische boeren hier enthousiast aan meewerken. Het is echter een breed gedragen gevoel dat de biologische boer voor dezelfde vergoeding veel meer bijdraagt dan de gangbare boer aan bodem- en waterkwaliteit, en daarmee aan flora en fauna. Dit is de reden dat de biologische boeren in bijvoorbeeld Engeland een extra bedrag ontvangen voor hun bijdrage aan natuurbeheer ten opzichte van gangbare bedrijven, bij eenzelfde beheersinspanning. Veel biologische boeren in ons land voelen er niet voor om deel te nemen aan het agrarisch natuurbeheer zoals dat nu in de SAN geregeld is, omdat de meerwaarde van hun biologische bedrijfsvoering niet betaald wordt; bovendien zijn de beheerssubsidies niet duurzaam en is het systeem niet flexibel. Een eigen benadering van agrarisch natuurbeheer voor de biologische landbouw, met een nieuw instrument als betalingssysteem, lijkt daarom gerechtvaardigd.

Aan de slag in drie pilot-gebieden

Omdat natuur- en landschapswaarden per streek verschillen, is het idee van een natuurnorm voor de biologische landbouw verkend in drie verschillende gebieden. Het gaat daarbij enerzijds om de verkenning van de streekeigen natuur- en

landschapselementen, en anderzijds om de peiling van de motivatie en de ideeën van de biologische boeren in de regio ten aanzien van de versterking van hun rol als natuurbeheerder.

De drie geselecteerde regio's zijn: De Noordoostpolder (akkerbouwgebied op kleigronden), Noordwest Overijssel/Zuidwest Drenthe (overgang veengrond-zandgrond), en de Graafschap (zandgebied met landgoederen). Bij de selectie speelden verschillen in het landschap een rol; verder is gekeken naar representativiteit van de gebieden voor het Nederlandse landschap.

Alvorens de biologische boeren uit te nodigen voor een bijeenkomst in de regio heeft in elk gebied eerst een voorgesprek plaatsgevonden met een biologische boer die in de streek een sleutelpositie inneemt. Deze sleutelfiguren hebben vervolgens een belangrijke rol vervuld bij het bijeenbrengen van de biologische boeren in het gebied. Per regio zijn de streekeigen kwaliteiten in beeld gebracht. Vervolgens is op basis daarvan een streefbeeld geschetst. Daarnaast wordt voor elke regio verslag gedaan van de discussie met de biologische boeren over het idee van een natuurnorm en de invulling daarvan.

Voorstel natuur- en landschapspakket

Uit de gesprekken met de biologische boeren kwam in elke regio naar voren dat ze gemotiveerd zijn om een vast, voor de streek specifieke verzameling van natuur- en landschapskwaliteiten te leveren, op voorwaarde dat hiervoor een duurzame, voor inflatie gecorrigeerde jaarlijkse vergoeding wordt verstrekt. De boeren willen vooral duurzame prestaties leveren voor natuur en landschap die worden ingepast in de bedrijfsvoering; het gaat dan niet zozeer om enkele losse elementen, maar om een functionele combinatie met de landbouwactiviteiten in een aangepast *bedrijfsstelsel*.

Zo'n pakket van groene diensten is regio-specifiek en zou moeten passen in het kader van de volgende voorwaarden:

- 1) regelmatige vruchtwisseling op gronden die zich daarvoor lenen (oude bouwlanden); dit leidt tot een grote gewasdiversiteit op het bedrijf;
- 2) minimaal 5 % van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen; deze oppervlakte wordt dus niet benut als cultuurgrond;
- 3) de boer beheert deze landschapselementen (zoals: steilranden, houtwallen, struweel, sloten, bermen, overhoeken, kleine bosjes, waterpartijen);
- 4) maaisel en ander organisch materiaal (bijv. takken) dat het beheer van de landschapselementen oplevert, wordt afgevoerd en, na compostering, opgenomen in de mineralenkringloop van het bedrijf;
- 5) in de broedtijd wordt aan weidevogels gelegenheid geboden om hun jongen groot te brengen; dit betekent: zorg dragen voor nestbescherming, en het bieden van voldoende beschutting en voedsel voor de kuikens, vanaf de 'ei-uitkomst' tot 'vliegvlug';
- 6) de inrichting van het erf krijgt extra aandacht; een oppervlakte van minimaal 40% van het erf wordt landschappelijk aantrekkelijk gemaakt met elementen die voor die regio karakteristiek zijn voor (zoals: beplantingen, heggen, bloemenborders, fruitbomen, moestuin). Ook wordt het erf voor 'erfvogels' natuurvriendelijk aangekleed (bijv. door het ophangen van nestkasten);

Binnen dit kader kunnen concrete bedrijfsvoorstellen worden gemaakt, waarbij er enige flexibiliteit blijft ten aanzien van: bouwplan (vruchtwisseling), maaidata, inrichting erf, locatie van nieuwe landschapselementen (verplaatsing is mogelijk als deze belemmerend worden voor de landbouwactiviteiten).

Instrumentarium en financiering

De burger hecht veel waarde aan karakteristieke cultuurlandschappen; er wordt vooral een hoge belevingswaarde aan toegekend. Dit verklaart mede dat er diverse succesvolle initiatieven zijn om natuur en landschap te vermarkten. Voorbeelden zijn de veiling van landschapselementen en de concrete uitwerking van het Deltaplan voor de Nederlandse Landschappen, waarvoor nu middelen beschikbaar komen. Voor de realisatie van een natuurnorm voor de biologische landbouw is de inzet van middelen van overheden noodzakelijk.

Een eerste verkenning bij het ministerie van LNV wijst uit dat er argumenten moeten zijn voor de financiering van een natuurprestatie buiten de gangbare instrumenten en buiten de EHS. Het gaat er dan om dat de biologische landbouw aantoonbaar prestaties op dit terrein levert. De provincies hebben het voortouw als het gaat om de financiering van dergelijke groene diensten (via het ILG). Contacten met enkele provincies geven aan dat er mogelijk openingen zijn om een begin te maken met beloning van biologische bedrijven voor hun aantoonbare natuur- en landschapsprestaties. Daarnaast zijn er mogelijkheden in het nieuwe GLB, dat in 2013 van start gaat. Nodig is verdere lobby en verkenning van publieke en private financiering.

Doelen van LNV dichterbij

Omdat we hier spreken over de aanpassing van het hele bedrijfssysteem is een vaste vergoeding per hectare voor de hand liggend. Modelberekeningen (LEI), waarbij gekeken wordt naar inkomstenderving, arbeidsuren en extra investeringen, moeten uitwijzen wat een redelijke vergoeding hiervoor is. Uit de workshops in de drie regio's blijkt dat een groot deel van de biologische bedrijven van een dergelijk pakket gebruik zou willen maken. Dit zou een extra impuls betekenen voor het realiseren van de natuurdoelen die de overheid zich gesteld heeft. Karakteristieke landschappen die nu onder grote druk staan van schaalvergroting (in de gangbare, en in mindere mate ook in de huidige biologische landbouw) kunnen hiermee behouden blijven en worden versterkt.

Verder zal een dergelijk nieuw instrument, dat het mogelijk maakt om hun inzet voor natuur en landschap te vermarkten, veel boeren die overwegen om over te stappen op een biologische bedrijfsvoering stimuleren deze stap ook daadwerkelijk te zetten. Dit draagt bij aan de doelstellingen van de minister van LNV.

Nieuwe aanpak testen op pilotbedrijven

De sector is bereid om samen met gebiedspartijen deze nieuwe aanpak uit te testen in een aantal *pilot*-bedrijven, te beginnen in de drie regio's waar de verkenning is uit gevoerd. In 2008 zal hiermee een begin worden gemaakt. Met de desbetreffende

boeren worden concrete inrichtingsplannen opgesteld, die vervolgens de basis vormen voor de berekeningen van de vergoedingen.

Gelijktijdig worden er gesprekken gevoerd met overheden (rijk, provincie, gemeenten), waterschappen en private partijen over de financieringsmogelijkheden van de biologische 'natuur'-bedrijven.

Ook blijft het nodig om het draagvlak bij de boeren voor inzet op natuur en landschap verder te vergroten. Daarvoor is zorgvuldige communicatie noodzakelijk die samen met de Vakgroep Biologische Landbouw LTO/Biologica wordt opgepakt.

1 Inleiding

1.1 Probleem- en doelstelling

De biologische sector wil zich inzetten voor het verbeteren van de marktpositie van biologische boeren. Een van de invalshoeken hierbij is het in beeld brengen en vervolgens vermarkten van de meerwaarde die de biologische bedrijfsvoering kan hebben voor maatschappelijke diensten op het gebied van natuur en landschap. De biologische landbouw legt zich immers vrijwillig strenge randvoorwaarden op en levert daarmee een bijdrage aan het verduurzamen van landbouw en voeding. Hierdoor kan de biologische boer een meerprijs voor zijn producten berekenen. Maar collectieve diensten als schoon water, natuur (biodiversiteit) en landschap zijn profijtelijk voor de hele maatschappij, terwijl vooralsnog enkel de biologische sector en kopende consumenten de kosten ervan dragen.

De ontwikkelingen in zowel de gangbare als de biologische landbouw leiden ondertussen tot verdere schaalvergroting en mechanisering. Dit gaat gepaard met een sterke achteruitgang van natuur- en landschapswaarden. Vooral agrarische cultuurlandschappen herbergen veel soorten planten en dieren die aan extensievere vormen van landbouw zijn gebonden. Veel van deze soorten zijn momenteel bedreigd. Door de milieuvriendelijke manier van boeren hebben bij uitstek de biologische landbouwbedrijven de potentie om hiervoor als een Ark van Noach te gaan fungeren.

Uit literatuurstudies blijkt dat de biologische landbouw gemiddeld genomen een positieve invloed heeft op biodiversiteit en een specifieke bijdrage levert aan het streekeigen agrarische landschap (Alebeek & Smits 2006; Haveman & Stortelder 2005). Zo wordt op biologische bedrijven meer gebruik gemaakt van traditionele rassen en gewassen (agrobiodiversiteit), is het aantal soorten kruiden en insecten op de percelen groter, en komen er meer landschapselementen voor (met meer broedvogels en insecten). Maar algemeen geldend is deze conclusie niet, en de meerwaarde is ook niet uniek gekoppeld aan de biologische bedrijfsvoering. De verklaring dat veel biologische bedrijven hoog scoren in dit opzicht is dat hier veel gunstige voorwaarden aanwezig zijn voor hogere natuurwaarden. De biologische boer stimuleert kringlopen met een actief bodemleven, werkt met een lage input aan nutriënten, en laat het gebruik van kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen achterwege.

Mede doordat de verschillen met de gangbare landbouw kleiner worden (o.a. door milieuwetgeving en goede landbouwpraktijk) wil de biologische sector actie ondernemen om zich blijvend te profileren. Ze wil het initiatief nemen om de potenties op de biologische landbouwbedrijven voor natuur- en landschapswaarden om te zetten in concrete prestaties. Het gaat daarbij niet om losse prestaties, maar om een integrale bedrijfsaanpak, ook op bedrijven in gebieden waar de huidige vergoedingsregelingen tot nu toe niet van kracht zijn. Door zo'n extra bijdrage aan de

biodiversiteit wordt de biologische landbouw meer onderscheidend en wordt zij een herkenbare drager van het gebiedsspecifieke agrarische landschap. Hiermee wordt ook de wens en de lobby van de biologische sector om een eerlijke vergoeding voor de geleverde ‘maatschappelijke diensten’ te verkrijgen inhoudelijk versterkt.

Momenteel betalen consumenten voor deze collectieve diensten via de meerprijs van biologische producten. De vraag is of, naast de directe gebruikers van biologische producten, ook overige burgers en overheden hieraan willen meebetalen.

Hoe kan de biologische sector dit organiseren en uitvoeren? Waar zitten de witte vlekken in de kennis (er is al veel onderzoek uitgevoerd!) om biologische bedrijven een grotere rol te geven in het leveren van groene en blauwe diensten? Hoe kan de kwaliteit geborgd worden? En welk onderzoek is daar in de komende tijd voor nodig?

Om bovenstaande vragen nader te verkennen is in 2006 een viertal korte workshops georganiseerd met enkele biologische boeren en experts op het gebied van biologische landbouw en natuur. De resultaten zijn vastgelegd in een rapport (Stortelder en Bruinsma 2007). In het rapport worden concrete aanbevelingen gedaan voor onderzoek en acties voor de toekomst. Aangegeven wordt waar prioriteiten gelegd moeten worden.

Dit rapport doet verslag van de verkenning in drie regio’s van de mogelijkheden om binnen de sector biologische landbouw een gedefinieerde bijdrage aan de biodiversiteit streekeigen in te vullen. Het gaat daarbij in de eerste plaats om draagvlakonderzoek bij de biologische boeren en de sector, vervolgens om de verkenning van de inhoudelijke bijdrage per regio en om de peiling van de bereidheid bij de vragers van biodiversiteit (m.n. overheden) om hiervoor instrumentarium te ontwikkelen.

1.2 Onderzoeksvragen

In het onderzoek zijn de volgende aspecten verkend.

1.2.1 Draagvlakonderzoek

Verkenning van de mogelijkheden om de rol van de biologische landbouw te verbreden met groene en blauwe diensten leert dat draagvlak en een positieve houding bij alle partijen cruciaal zijn. Het gaat daarbij om de houding, verwachting en motivatie van de biologische boeren en de houding en de visie bij beleidsmedewerkers (provinciaal, landelijk, waterschappen). Ook de huidige regelgeving en de mate waarin deze kan worden aangepast moet daarbij worden verkend.

Meer specifiek zijn er de volgende vragen.

Biologische boeren

- Waarom investeren sommige ondernemers wel in natuur en anderen niet?
- Willen biologische boeren een grotere rol in het natuurbeheer?
- Welke ideeën leven er op dit vlak bij de boeren zelf?
- Wat sluit goed aan bij de integrale biologische bedrijfsvoering?
- Wat zou een goed percentage zijn als landschapselementen een deel van de bedrijfsoppervlakte moeten gaan uitmaken?

Overheden

- Hoe denken de overheden over een bijzondere rol voor de biologische boeren als het gaat om groene en blauwe diensten? Willen zij hier middelen voor inzetten?
- Is er bij beleidsmakers belangstelling om voor de biologische sector een vergoedingssysteem ook buiten de EHS open te stellen?

1.2.2 Streekeigen natuur

Er zit veel potentie in de combinatie van biologische landbouw en natuur, biodiversiteit en landschap. Het blijkt echter dat het realiseren van meer natuur/biodiversiteit op individuele bedrijven niet gemakkelijk is. Het gaat om maatwerk: natuur- en landschapontwikkeling moet passend zijn in de streek, het landgebruik en de bodem, en er moet een zekere termijn in acht worden genomen om de biodiversiteit de kans te geven zich te ontwikkelen. Meer kennis over de streekeigen kenmerken en hoe deze praktisch meetbaar gemaakt kunnen worden is nodig. Dit kan leiden tot een specifieke aanpak voor iedere regio.

- Welke landschapselementen zijn functioneel voor het biologische bedrijf (denk aan relaties met ziekte- en plaagpreventie, bodemkwaliteit en dierenwelzijn)?
- Welke landschapselementen zijn uit ecologische-cultuurhistorische overwegingen gewenst (waarop berust het streekeigen karakter van het landschap)?
- Waar liggen de meeste kansen voor extra landschapselementen, mede uitgaande van de opvattingen van de biologische boeren over de rol die deze elementen kunnen vervullen bij de regulatie van ziekten en plagen (functionele biodiversiteit).

1.2.3 Instrumentarium

- Onderscheid tussen biologisch en gangbaar: hoe kun je een meetbaar en controleerbaar puntensysteem ontwikkelen binnen de biologische regelgeving, bijvoorbeeld via een verplicht natuurplan?

- Wat zijn goede parameters en streefwaarden voor de bijdrage van een biologisch bedrijf aan streekeigen natuur en landschap, en hoe sluiten deze aan bij bestaande systemen (SAN) en parameters?
- Wat zou een goed percentage zijn als landschapselementen een deel van de bedrijfsoppervlakte moeten gaan uitmaken?
- Wat zijn de mogelijkheden voor vergoedingen voor deze dienst (EU, overheid, provincie, particuliere fondsen, waterschappen, etc.)? Welke ervaringen zijn hiermee elders opgedaan (diverse projecten zoals Boeren voor Natuur en *Soil Association*, internationaal)?

1.2.4 Kennisuitwisseling en samenwerking

- Wie kan en wil de biologische boer begeleiden bij het natuurbeheer op zijn bedrijf?
- Welke partijen nemen het initiatief bij het tot stand brengen van een natuurbedrijfsplan dat past in de omgeving? Bijvoorbeeld via agrarische natuurverenigingen of door het aanwijzen van een voortrekker.

2 Ervaringen met natuur- en landschapsbeheer op biologische bedrijven

2.1 Regelgeving biologische landbouw

2.1.1 Intenties en voorschriften in de biologische landbouw voor natuur en landschap

De biologische boeren worden vanuit de biologische regelgeving niet verplicht om expliciet natuur- en landschapsdoelen die de overheden zich gesteld hebben te realiseren, maar ze worden hiertoe wel gestimuleerd. Dit blijkt uit de volgende intenties die de biologische boer geacht wordt na te streven (IFOAM, 2002; EU 1991; EU, 1999):

- produceren van voedingsmiddelen die voedingsfysiologisch hoogwaardig zijn, in een voldoende hoeveelheid, zonder residuen van stoffen die de gezondheid van mens en dier kunnen schaden;
- behoud en herstel van een optimale bodemvruchtbaarheid;
- behoud en herstel van natuur en landschap;
- behoud van de genetische diversiteit;
- vermijden van handelingen die het milieu belasten of tot verarming daarvan bijdragen;
- minimaal gebruik van eindige grondstoffen;
- veelzijdige bedrijfsstructuur met een zo veel mogelijk gesloten kringloopsysteem;
- houden van landbouwhuisdieren op een zodanige wijze dat deze hun belangrijkste soorteigen gedragingen kunnen uiten.

Bovengenoemde intenties kunnen worden bereikt door:

- 1) de zorg voor een levende, vruchtbare bodem;
- 2) de toepassing van preventieve gewasbescherming door middel van o.a. cultuurmaatregelen, vruchtwisseling, gewas- en rassenkeuze;
- 3) bemesting met organische meststoffen, groenbemesters en natuurlijke mineralen;
- 4) onkruidbestrijding met behulp van mechanische middelen;
- 5) geen gebruik te maken van chemisch-gesynthetiseerde bestrijdingsmiddelen en van kunstmest;
- 6) geen gebruik te maken van chemisch-gesynthetiseerde toevoegingen aan veevoer, alsmede groeistoffen en hormonen;
- 7) te kiezen voor grondgebonden productiesystemen.

2.1.2 Relatie tussen regelgeving en landschapskwaliteit

Uit onderzoek van Hendriks en Stobbelaar (2003) naar de landschapskwaliteit van biologische en gangbare landbouwbedrijven blijkt dat de biologische bedrijven gemiddeld hoger scoren. In hun proefschrift geven zij de hieronder samengevatte verklaring.

Verklaring vanuit regelgeving en houding

De wijze van bemesting, grondbewerking en het maairegime (productiegerichte maatregelen) op biologische bedrijven zijn inherent aan de biologische bedrijfsvoering. Ze vloeien voort uit de regelgeving die geldt voor een erkende biologische bedrijfsvoering. Biologische bedrijven realiseren hierdoor meestal een betere milieukwaliteit dan gangbare bedrijven. Het stikstof- en fosfaatverlies is lager en er worden geen milieukritische bestrijdingsmiddelen gebruikt, waardoor de uitgangssituatie voor de vegetatie in perceelsranden, slootkanten en dergelijke beter is. Daardoor is de kwaliteit van de natuur en het landschap die met deze maatregelen samenhangt in de biologische landbouw hoger dan in de gangbare landbouw.

De natuur- en landschapsgerichte maatregelen (samen omgevingsgerichte maatregelen) vloeien echter niet vanzelfsprekend voort uit de richtlijnen en normen. Bijdragen aan de kwaliteit van natuur en landschap op en rondom het bedrijf is in de biologische richtlijnen wel een doel, maar (nog) geen concrete norm. Het is dus aan de individuele boeren wat ze hiermee doen en in die zin is hun situatie vergelijkbaar met die van de gangbare boeren. Het feit dat de biologische boeren meer omgevingsgerichte maatregelen nemen dan de gangbare kan ermee te maken hebben dat de houding van biologische boeren ten opzichte van de natuurlijke omgeving anders is dan die van gangbare boeren. De meeste biologische boeren maken bewust de omschakeling naar een bedrijfsvoering waarin een vorm van ecologisch denken is opgenomen en waarvan de resultaten zichtbaar zijn in het landschap. Tegelijkertijd blijkt dat biologische landbouw zich ook kan beperken tot de zorg voor bodemvruchtbaarheid en gezonde gewassen. Ook is het zo dat er steeds meer gangbare bedrijven actief betrokken zijn bij het agrarische natuurbeheer. Deze zorg voor de natuur wordt echter zelden doorgetrokken in het productieproces.

Al met al lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de hogere landschapskwaliteit van biologische bedrijven voor een deel inherent is aan het biologisch bedrijfssysteem zelf en voor een ander deel wordt aangestuurd door factoren zoals houding en voorkeuren van de boer ten aanzien van de landschappelijke omgeving.

2.2 Borging van natuur- en landschapsinzet

2.2.1 Publiek en privaat

Om de natuur en landschapsinzet op biologische bedrijven te borgen kan publiek- of privaatrechtelijk een natuurnorm worden ontwikkeld. Hieronder een overzicht van de mogelijkheden.

Publiekrechtelijk

De biologische sector heeft in het verleden (eind jaren negentig en begin jaren 2000) geprobeerd een natuurnorm te ontwikkelen voor alle Nederlandse biologische bedrijven, een publiekrechtelijke natuurnorm. Deze norm zou dan verplicht zijn voor alle biologische boeren in Nederland. De Nederlandse biologische sector kan zich hiermee profileren, zowel op de binnenlandse als op de buitenlandse markt. In sommige landen is er al vraag naar, bijvoorbeeld in Zwitserland via het keurmerk (Biosuisse).

Het ministerie van LNV was echter geen voorstander van een extra natuurnorm. De toenmalige LNV-Minister Brinkhorst stond op het standpunt dat er bovenop de biologische regels van de EU-verordening geen extra publiekrechtelijke natuurnorm voor de Nederlandse biologische sector zou moeten komen. Het belangrijkste argument was dat er binnen de EU gestreefd moet worden naar geharmoniseerde regelgeving. Daarmee ging de deur voor de Nederlandse natuurnorm dicht. Voor de andere (private) opties (zie verderop) was niet voldoende draagvlak. Natuurmonumenten zag graag een dergelijke norm opgenomen in de biologische regelgeving zodat zij een extra argument zou hebben om meer samenwerking met biologische boeren te zoeken.

Parallel aan het proces van normontwikkeling en borging werden de biologische bedrijven gestimuleerd om met natuur en landschap aan de gang te gaan. In de jaren negentig zijn er op meer dan honderd bedrijven bedrijfsnatuurplannen opgesteld op basis waarvan de bedrijven een handvat kregen om natuur- en landschapswaarden te ontwikkelen (Smeding, 1995). Later werd de zogenaamde Agrarische NatuurNormAnalyse (ANNA) ingezet (Guijt et al., 2002). Dit is een methodiek om de natuurwaarden op het bedrijf in kaart te brengen en vervolgens te verhogen. Biologische boeren zijn hiermee aan de slag gegaan zonder dat er een extra vergoeding (boven de meerprijs voor biologische producten en eigen PR) tegenover stond.

Privaatrechtelijke norm

De biologische sector heeft vervolgens ook de mogelijkheden van een privaatrechtelijke norm verkend. Deze kan door een organisatie worden opgesteld, gecontroleerd en vermarkt. Het probleem is dat deelname van biologische bedrijven vrijwillig is en niet kan worden afgedwongen. Daardoor kan niet zonder meer de gehele biologische sector als natuurvriendelijk worden 'verkocht', maar alleen die bedrijven die voldoen aan deze natuurnorm. Om deze reden is het pad van een privaatrechtelijke norm niet doorgezet.

Natuurnorm en beloning

Een optie die nu in beeld komt, is de koppeling van een natuurnorm aan een bijdrage uit het vernieuwde Gemeenschappelijke LandbouwBeleid (GLB), waarbij een positieve bijdrage aan natuur en landschap als dienst beloond wordt. Dit zal het voor boeren aantrekkelijker maken om (vrijwillig) mee te doen aan een privaatrechtelijke norm op basis van aantoonbare prestaties.

2.2.2 De Agrarische NatuurNorm analyse (ANNA)

Van 2000 tot 2005 zijn biologische bedrijven via de methode van ANNA, de Agrarische Natuurnorm Analyse gestimuleerd om met natuur en landschap op de bedrijven aan de gang te gaan. Voor dit onderzoek zijn de sterke en zwakke kanten van ANNA bekeken:

Sterke kanten

- Het is een meetbare invulling van een natuurnorm. Door invulling van de vragenlijst worden controleerbare gegevens verkregen over kwantiteit en kwaliteit.
- Door het invullen van de vragenlijst krijgt de boer zicht op de natuurprestatie van zijn bedrijf; de sterke en zwakke kanten komen in beeld en daarmee ook de aandachtspunten voor versterking van de natuurwaarden.
- Het bevat criteria die natuurontwikkeling als proces zien en die onderscheid maken tussen een aanlooptijd van drie jaar en de daaropvolgende jaren.
- Het proces begint met het maken van een bedrijfsnatuurplan. Dit is een goede manier om een bewustwordingsproces op gang te brengen, om de 'start'-situatie vast te leggen en om een streefbeeld neer te leggen voor de toekomst.
- Het systeem ANNA legt sterk de nadruk op biodiversiteit; dit is in Europees verband een sterk punt; denk bijvoorbeeld aan de (vooralsnog intentionele) beleidsontwikkelingen zoals de *Pan European Biodiversity and Landscape Diversity Strategy*.
- De benadering omvat veel verschillende soorten natuurelementen.
- Het geeft een breed beeld van mogelijke beheermaatregelen (inclusief het doel, het belang en de wijze van beheer).
- Het bevat zowel een kwantitatief als een kwalitatief aspect; het eerste wordt uitgedrukt in het percentage van het bedrijfsoppervlak dat als natuur wordt ingericht, het tweede wordt uitgedrukt in punten.

Zwakke kanten

- De gebruikte vragenlijst is complex en oogt als een belastingformulier.
- De benadering is algemeen; invulling betekent geen garantie dat de streekeigen natuur- en landschapskwaliteiten worden versterkt.
- Landschap en landschapswaarden worden nauwelijks expliciet gemaakt.
- Kwantiteit (5% van de bedrijfsoppervlakte) en kwaliteit (punten) zijn inwisselbaar, d.w.z. als de oppervlakenorm van 5% niet gehaald wordt, is 3% in combinatie met minimaal 35 punten ook voldoende.

2.3 Instrumenten voor beloning van Agrarisch Natuurbeheer

2.3.1 Nederland: Programma Beheer en SAN

Natuurontwikkeling op landbouwgronden wordt op dit moment gesubsidieerd vanuit de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN, onderdeel van het Programma Beheer). De SAN heeft tot kerndoel het ontwikkelen en in stand houden van natuur op landbouwgronden door agrarische ondernemers. Hieraan kunnen alle boeren deelnemen, maar hun gronden moeten wel liggen in aangewezen gebieden: in de Ecologische Hoofdstructuur (EHS).

De SAN heeft een aantal tekortkomingen, zo blijkt uit het onderzoek van Hilhorst et al. (2003). De belangrijkste klachten zijn: (1) grote vertraging in beoordeling van aanvragen en uitbetaling van subsidies; (2) onverwachte verlagingen van de vergoedingen door inflatie; (3) veel afwijzingen door formele beoordeling en ingewikkelde regels; (4) onzekerheid omtrent de 'Brusselse' acceptatie van agrarisch natuurverenigingen. Daarnaast is het aannemelijk dat het effect op de natuurwaarden door toepassing van de SAN slechts beperkt positief is. Zo blijkt uit een evaluatie van de maar weinig afwijkende voorganger van de SAN, de Regeling beheersovereenkomsten en natuurontwikkeling (Rbon), geëvalueerd door Kleijn en Sutherland (2003), dat de gestelde doelen vaak niet gehaald worden.

In februari 2008 zijn door het IPO de contouren geschetst van een nieuw stelsel voor het Natuur- en Landschapsbeheer. Deze contouren zijn richtinggevend voor de provincies, die in de toekomst het beheer van natuur en landschap gaan uitvoeren. Voor de periode 2008-2013 hebben de provincies hiervoor de beschikking gekregen over een integraal Investeringsbudget voor het Landelijk Gebied (ILG). Een belangrijke verbetering ten opzichte van de SAN is dat in het nieuwe systeem de beheerder wordt niet afgerekend op de behaalde natuurresultaten, maar op het gevoerde beheer. De natuurresultaten zijn immers mede afhankelijk van de abiotische omgevingsfactoren, en niet altijd goed te voorspellen. De kwaliteit van het gevoerde beheer wordt in de toekomst geborgd door certificering van de beheerder. Alleen bij wanprestaties wordt er overgegaan tot terugvordering van de subsidie. Dit laatste is eveneens een grote verbetering ten opzichte van de SAN; daar gaat de controle samen met veel administratieve lasten en bureaucratie, wat door de beheerder als weinig stimulerend wordt ervaren. Verder wordt voor de subsidieverlening het aantal natuurdoelen teruggebracht tot een systeem van 18 natuurtypen, met een onderverdeling van 58 beheertypen.

2.3.2 Engeland: *Organic Stewardship*

Een voorbeeld van een alternatief systeem waarin boeren en landeigenaars worden betaald voor hun inzet voor natuurontwikkeling op agrarische gronden is het Engelse *Entry Level Stewardship* (ELS) (DEFRA, 2005; Groeneveld & Smits, 2006). Dit systeem is in 2005 in de plaats gekomen voor het *Environmentally Sensitive Area Scheme* (ESA) en het *Countryside Stewardship Scheme* (CSS). Doelen van dit nieuwe Britse systeem zijn:

- Verbeteren van de waterkwaliteit en het tegengaan van bodemerosie;
- Verbeteren van de condities voor de fauna die op agrarische gronden voorkomt;
- Behoud en verbeteren van het landschappelijke karakter (bijvoorbeeld door het behouden van de traditionele perceelsscheidingen);
- Beschermen van de historische waarde van deze gebieden.

Het OELS (*Organic Entry Level Stewardship*) is een uitbreiding van het ELS voor biologische bedrijven, maar richt zich eveneens op bovenstaande doelen. De OELS geldt ook in beperkte mate voor bedrijven die in omschakeling zijn van gangbaar naar biologisch. Daarnaast is er het HLS (*Higher Level Stewardship*) dat de beloning van meer ingrijpende maatregelen mogelijk maakt.

Hoe werken ELS, OELS en HLS?

Het ELS-systeem gaat uit van een basisniveau van natuurbeheer, waarvoor boeren, landeigenaren of pachters GBP 30 per hectare per jaar ontvangen (behalve in de gebieden die extensief worden begraasd in de hooglanden). De vergoeding in deze *Less Favoured Area's* (LFA's) bedraagt GBP 8 per hectare per jaar. Deze subsidie is lager, maar dat wordt gecompenseerd door de lagere puntendoelstelling (zie verderop). Vervolgens kunnen boeren kiezen welke van de beheersmaatregelen zij op hun bedrijf willen toepassen. Op basis hiervan worden hen punten toegekend door de *Rural Development Service* (RDS). Zowel binnen het OELS als het ELS staat de puntendoelstelling, en de hiermee verbonden subsidiebedragen, vast. Dit betekent dat er niet betaald wordt voor het halen van additionele punten bovenop de vereiste doelstelling. De contracten worden voor vijf jaar afgesloten, waarbij na ieder half jaar de betaling plaatsvindt. In deze periode blijft het subsidieniveau gelijk.

Het OELS-systeem vertoont in grote lijnen dezelfde structuur als het ELS. Voor al het land dat valt onder de OELS-regeling wordt een vergoeding betaald van GBP 60 per hectare per jaar. Eventueel kan een landeigenaar hiernaast ook een premie aanvragen voor de ELS, voor die gronden waar geen biologisch beheer plaatsvindt. Dan geldt het standaardbedrag van GBP 30 per hectare per jaar voor gangbaar agrarisch land en GBP 8 per hectare per jaar voor de LFA-gebieden.

Aanvullend kunnen voor sommige activiteiten extra subsidies worden verworven: zo kan gedurende de eerste drie jaar van de OELS-overeenkomst een bedrag van GBP 600 per hectare per jaar worden verkregen voor het planten van perenbomen, pruimenbomen, kersenbomen en appelbomen (minimaal 80 bomen per hectare en extra eisen voor blok lengte). Daarnaast wordt een bijdrage van GBP 175 per hectare

per jaar verstrekt gedurende de eerste twee jaar dat OELS van kracht is op land dat voorheen kunstmatig bemest en geploegd werd (met uitzondering van boomgaarden, bossen etc).

Het aanvraagstelsel is zo ontwikkeld dat in principe een geïnteresseerde zelf de aanvraag kan indienen, zonder hulp. De belangrijkste voorwaarde is dat het land dat wordt aangeboden is geregistreerd bij de *Organic Inspection Body*. Vervolgens dient de aanvrager een zogenaamd Farm Environment Record in. Dit is een beknopte bedrijfsbeschrijving aan de hand waarvan de RDS de puntendoelstelling voor het bedrijf bepaalt. Deze puntendoelstelling is 60 punten per hectare voor land onder het OELS, en 30 punten per hectare voor land onder het ELS. Bij de LFA's bedraagt de puntendoelstelling 8 punten per hectare. Vervolgens geeft de aanvrager aan welke beheersmaatregelen hij of zij op het bedrijf wil gaan nemen en hoeveel aantallen, hectares, of meters dat betreft. De pakketten waaruit men kan kiezen lijken sterk op de pakketten die vallen onder de Nederlandse SAN-regeling. Bij biologisch beheer ontvangt de aanvrager standaard 30 punten per hectare om aan te geven dat de omgeving baat heeft bij het biologisch beheer en boeren aan te moedigen de omschakeling naar biologisch te maken. De overige 30 punten moeten worden behaald door het uitvoeren van verschillende beheersopties, gelijk aan de opties bij het ELS.

Voorwaarden voor deelname

Er is een aantal voorwaarden waaraan men moet voldoen om aan het OELS deel te kunnen nemen:

- De gronden moeten vijf jaar ter beschikking staan aan degene die de vergoeding aanvraagt;
- De gronden moeten geregistreerd staan bij het Engelse Kadaster;
- Voor OELS moet er een certificaat zijn van de *Organic Inspection Body*;
- Gronden waarvoor al subsidie ontvangen wordt vanuit andere programma's (*Organic Aid or Organic Farming Schemes*) worden uitgesloten van deelname. Eventueel is omzetting van deze regelingen naar het OELS wel mogelijk.
- De gronden zijn niet voor gemeenschappelijk gebruik.

Onder de *Higher Level Stewardship* (HLS) worden beheersmaatregelen genomen die ingrijpender en complexer zijn dan die onder ELS of OELS. Deze aanvragen komen eigenlijk altijd in samenwerking met de *Rural Development Service* tot stand. Contracten onder HLS duren 10 jaar, met een optie om na vijf jaar het contract te beëindigen. Gedurende de eerste vijf jaar blijven de subsidies gelijk. Daarna kunnen wijzigingen worden doorgevoerd, waarna de subsidies weer voor vijf jaar vastliggen.

Het Verenigd Koninkrijk is ingedeeld in 150 verschillende gebieden (de zogenaamde *Joint Character Areas*) met elk hun eigen ecologie en milieucondities. Prioriteiten en doelstellingen zijn per gebied verschillend (evenals wij in dit rapport voorstellen, wordt ook hier gewerkt met een streekeigen benadering). Aanvragen onder het HLS moeten een van tevoren vastgesteld minimumniveau van kwaliteit overschrijden, voordat de aanvraag in behandeling genomen wordt. Zodra het budgetplafond

bereikt is, worden alleen die aanvragen gehonoreerd die de beste prijs/kwaliteitverhouding bieden.

Vergelijking tussen Engeland en Nederland

Het LEI (Groeneveld en Smits, 2006) heeft een vergelijking gemaakt tussen SAN en het ELS en OELS. Als groot voordeel noemen zij dat het ELS of OELS een regeling is waaraan de landgebruiker zonder begeleiding kan meedoen. Zij is eenvoudiger en laagdrempeliger dan de SAN, omdat ze openstaat voor alle landeigenaren (ongeacht locatie, gebiedplan enzovoort) en geen speciale voorzieningen biedt voor collectief beheer. Dezelfde auteurs noemen als nadeel dat de ELS/OELS minder flexibel is dan de SAN voor het niveau van beheer. Waar de SAN de mogelijkheid biedt om verschillende pakketten en vergoedingen tegen elkaar af te wegen, is het voor de deelnemer aan ELS/OELS ja of nee: of men ontvangt de subsidie die voor het bedrijf wordt geboden en probeert met de beheeropties aan de taakstelling te voldoen, of men ziet ervan af.

Het tweede niveau in Engeland (de HLS) is juist flexibeler, maar ook complexer en veeleisender dan de SAN. De aanvrager moet een gedetailleerd plan indienen en 'concurreren' met andere aanvragers, terwijl de SAN het ambitieniveau aan de aanvrager overlaat, afgezien van het minimum subsidiebedrag dat hij/zij moet aanvragen (Groeneveld en Smits, 2006).

Conclusie

Een belangrijke conclusie is dat in het Verenigd Koninkrijk biologische bedrijven een extra bedrag krijgen van GBP 30 voor hun bijdrage aan natuurbeheer t.o.v. niet-biologische bedrijven bij eenzelfde basisinspanning.

Als we kijken naar de belonings-/vergoedingensystematiek voor natuurmaatregelen, dan blijkt dat het ELS/OELS gebruiksvriendelijker is dan de Nederlandse SAN, maar dat dit systeem minder mogelijkheden biedt om op bedrijfsniveau in te spelen op natuurontwikkeling. Hiervoor moet men in het Verenigd Koninkrijk deelnemen aan de HLS, een regeling die meteen een stuk ingewikkelder is.

De vraag is in hoeverre de Britse methode geschikt is om in Nederland toe te passen als een natuurnorm voor biologische bedrijven. Voor OELS geldt dit slechts in beperkte mate. De OELS gaat uit van een bepaald basisniveau. Als dit basisniveau eenmaal bereikt is, worden boeren door de regeling niet gemotiveerd om verdere maatregelen te nemen, omdat er sprake is van een zogenaamde 'flat-rate'. De effectiviteit van de OELS is daarom waarschijnlijk beperkt; om echte natuurontwikkeling te stimuleren is de HLS effectiever. Deze HLS sluit het beste aan bij het voorstel dat door de IFOAM (2005) is ingediend om standaarden te creëren rond biodiversiteit en landschap. Echter, de verschillen tussen HLS en de SAN zijn miniem: zo is het aanvragen van subsidies bij beide regelingen een complexe zaak.

Aan de andere kant vormt een systeem als OELS wel een vaste basis waarover biologische boeren zouden kunnen communiceren naar de maatschappij. Ook zou het boeren die op dit moment vanwege bureaucratische redenen afzien van natuurbeheermaatregelen kunnen overtuigen om toch mee te doen. In dat opzicht heeft de OELS een duidelijke meerwaarde boven SAN.

3 Streekeigen landschap en de rol van boeren

Bij de ontwikkeling van een natuurnorm hebben biologische bedrijven in de drie regio's aangegeven (zie verderop in dit hoofdstuk) dat er rekening moet worden gehouden met de streekeigenschappen en mogelijkheden. Inzet van bedrijven op natuur en landschap zal dus moeten aansluiten op het streekeigene. Hieronder is een aanzet van gedachten hoe dit in grote lijnen ingevuld kan worden; in hoofdstuk vier is dat voor de verschillende regio's uitgewerkt.

3.1 Wat is een streekeigen landschap?

De term streekeigen landschap impliceert dat het landschap in de ene regio er anders uitziet dan in een andere regio. In elk landschap zijn wel gebouwen, bomen, bosjes, sloten, greppels, wegen, paden, dammen etc., te vinden, maar de vorm van deze elementen en de wijze waarop ze gerangschikt zijn (het landschapspatroon) verschillen van streek tot streek. Zolang de mens leeft gaat hij een wisselwerking aan met de natuurlijke en culturele kenmerken van een plek, zoals de bodem, het reliëf en het ontginningspatroon. Omdat er veel variatie in de Nederlandse ondergrond zit, zijn er ook veel verschillende landschappen ontstaan.

De bedrijfsvoering van veel landbouwbedrijven is echter in de laatste halve eeuw steeds verder losgekoppeld van de ondergrond. De onderlinge afhankelijkheid is door allerlei modernisering en sterk afgenomen (ontwatering, kunstmest, substraatteelt etc.). Als gevolg daarvan is ook het streekeigene sterk afgenomen. We noemen dit vervlakking. Vergelijk het met de Nederlandse winkelstraten die in de loop van de tijd allemaal op elkaar zijn gaan lijken.

3.2 Hoe kan een boer bijdragen aan het streekeigene?

Bewust of onbewust is de boer medevormgever van het landschap. Door bij het beheer van landschapselementen en bij het aanleggen van nieuwe landschapselementen rekening te houden met het streekeigen karakter van de omgeving, kan er veel winst voor de natuur en het landschap geboekt worden. Een biologisch bedrijf heeft daarbij een voorsprong op het gemiddelde gangbare bedrijf, omdat een biologische bedrijfsvoering nog veel sterker samenhangt met de natuurlijke gegevenheden van de plek.

Bij landschapsontwikkeling is de versterking van de ‘samenhang’ een sleutelbegrip. Volgens Hendriks en Stobbelaar (2003) geldt dat het karakter van het landschap sterker is naarmate er meer samenhang in het landschap zit. Door te werken aan de hieronder genoemde vier vormen van samenhang ontstaat een leesbaar landschap met een eigen identiteit.

- Samenhang met de ondergrond (verticaal):
Elke streek heeft zijn eigen karakteristieke combinatie van grondsoorten, waterstanden en reliëf. Zoek bij de keuze en locatie van landschapselementen en de soortkeuze van bomen, struiken en planten aansluiting bij deze eigenschappen. Dit maakt de ondergrond herkenbaar en zo ontstaat vanzelf de groenstructuur die thuishoort op de plek.
- Samenhang in patronen (horizontaal):
Elke streek heeft zijn eigen karakteristieke patronen van beplanting, waterlopen, percelering, paden en van openheid versus beslotenheid. Zoek bij de keuze en locatie van landschapselementen aansluiting bij deze patronen. Dit maakt het functioneren van het landschap leesbaar en draagt bovendien bij aan de ecologische samenhang.
- Samenhang met het seizoen:
Elke streek heeft zijn eigen karakteristieke opeenvolging van kleuren en vormen door het jaar heen. Als landschapselementen een sterke samenhang met de ondergrond hebben en goed beheerd worden ontstaat vanzelf een ‘kleurenwaaier’. Dit maakt dat de seizoenen sterker beleefd worden in het landschap, maar het is ook van levensbelang voor bijen, vlinders en insecten.
- Samenhang met de historie:
Elke streek heeft zijn eigen ontstaansgeschiedenis met kenmerkende elementen en patronen zoals ontginningspatronen, beplantingstypen, bouwstijlen etc. en vertelt daarmee zijn eigen verhaal. Het landschap is ons gezamenlijk geheugen. Zoek aansluiting bij deze kenmerken zodat dit verhaal blijft bestaan en verder wordt ontwikkeld.

Hieronder volgt een overzicht van landschapselementen die een rol spelen in het streekeigen landschap en die tegelijkertijd een functie in de bedrijfsvoering hebben. Het is een generiek overzicht van landschapselementen met een algemene naam en functieaanduiding. In elke streek kunnen deze elementen een eigen karakter, naam en beheer hebben. Afhankelijk van de sector en de bedrijfsvoering kunnen ze ook een specifieke functie vervullen.

Tabel 1. Landschapselementen en hun functie voor landschap, natuur en bedrijf en voorkomen in de drie pilotgebieden.

	BELANGRIJKE FUNCTIE	LANDSCHAPSELEMENT	boomrjen, lanen	houtsingels, houtwallen	griend	bos (jes)	hakhoutbos(je)	hagen (struika akazien)	heggen (geschoren struiken)	graft	boomgaard	solitaire bomen, knofbomen	broeihopen, takkenril	kleinfruit	kruidenranden (perceelsranden, overhoekjes, bermen)	greppels	extensief grasland	rietkragen	plas-drasplekken, flauwe oevers	sloten, wijken, beken	poel, dobbe	moeras(je)	nestkasten, vleermuis huisvesting	moestuin	bloementuin	
			HOUTIG											KRUIDACHTIG				NAT			OVERIG					
PLAAGBESTRIJDING	biotoop zwaluwen, vleermuizen		X	X				X				X							X				X			
	biotoop voor vogels en insecten		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X											X	X
	biotoop insecten, o.a. loopkevers														X	X										
	huisvesting vogels die insecten wegvangen																							X	X	X
	huisvesting voor marterachtigen die plagen bestrijden van konijnen, ratten en muizen													X												
	nestmateriaal en voedselaanbod zwaluwen																			X						
DIEREN- WELZIJN	ruwvoergewasdiversiteit														X		X		X							
	strooisel voor stallen																	X								
	drink- of speelplaats (varkens)																				X	X				
	beschutting voor vee (tegen zon en wind)		X	X		X	X	X			X	X														
	lekkernij voor het vee		X	X		X	X	X				X														
BODEM	compost van organisch afval		X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X					
	windbreker voor gewas op struifgevoelige gronden			X			X			X																
	erosie-bescherming									X																
OVERIG	houtproductie (energie)		X	X	X	X	X	X	X	X	X															
	snelle verwerking maaisel en snoeihout												X													
	perceelsafscheiding			X				X	X												X					
	fruit										X			X												
	NOORDOOSTPOLDER			X								X	X		X	X	X	X	X	X			X	X	X	
	ZUIDWEST-DRENTHE		X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
	GRAAFSCHAP		X	X		X	X	X		X	X	X	X	X	X	X			X		X	X	X	X	X	

4 Verkenning in drie regio's

Dit hoofdstuk behandelt de resultaten van de veldverkenning in drie verschillende gebieden. Het gaat daarbij enerzijds om de beschrijving van de streekeigen natuur- en landschapselementen, en anderzijds om de verkenning van de motivatie en de ideeën van de biologische boeren in de regio ten aanzien van de versterking van hun rol als natuurbeheerder.

Drie regio's zijn geselecteerd: De Noordoostpolder (akkerbouwgebied op kleigronden), Noordwest Overijssel/Zuidwest Drenthe (overgang veengrond-zandgrond), en de Graafschap (zandgebied met landgoederen). Bij de selectie speelden verschillen in het landschap een rol; verder is gekeken naar representativiteit van de gebieden voor het Nederlandse landschap.

Alvorens de biologische boeren uit te nodigen voor een bijeenkomst in de regio heeft in elk gebied eerst een voorgesprek plaatsgevonden met een biologische boer die in de streek een sleutelpositie inneemt. Deze sleutelfiguren hebben vervolgens een belangrijke rol vervuld bij het bijeenbrengen van de biologische boeren in het gebied.

Per regio worden eerst de streekeigen kwaliteiten in beeld gebracht. Vervolgens wordt op basis daarvan een streefbeeld geschetst. Tenslotte wordt verslag gedaan van de discussie met de biologische boeren over het idee van een natuurnorm en de invulling daarvan.

4.1 Noordoostpolder (NOP)

4.1.1 Gebiedstypering en streefbeelden

Wat is typisch aan het landschap in de Noordoostpolder?

De Noordoostpolder wordt beschouwd als een gebied van uitzonderlijke, universele betekenis. Het is een duidelijk voorbeeld van een rationeel landschap uit de 20e eeuw (viel droog in 1940), waarin de twee voormalige eilanden Urk en Schokland als zelfstandige elementen zijn opgenomen. Dit rationeel vormgegeven landschap is niet alleen ontworpen vanuit het oogpunt van optimale landbouwkundige productie, maar ook als wetenschappelijke, esthetische en intellectuele uitdaging. Het originele ontwerp is nog duidelijk zichtbaar en het landschap nog grotendeels authentiek. Het is volgens de Nota Belvédère (1999) als volgt te karakteriseren:

- *concentrische opbouw bestaande uit ringen en radialen*

De polder wordt omringd door een dijk en parallel hieraan ligt de concentrische ring van de dorpen (op fietsafstand van elkaar) op een assenstelsel van hoofdwegen en hoofdvaarten. In het centrum ligt het grootste dorp: Emmeloord. Op alle inrichtingsniveaus worden de bouwstenen van het landschap (erven, dorpen, dorpenring, polder) omlijst met opgaand groen.

- *de inrichting is hiërarchisch*

Het nederzettingenpatroon kent een hiërarchie van het centraal gelegen Emmeloord met voorzieningen naar dorpen met dagelijkse voorzieningen en een lint van boerderijen zonder voorzieningen. Het watersysteem is hiërarchisch opgebouwd uit vaarten, tochten en sloten, en het wegenpatroon bestaat uit hoofd- en landbouwwegen.

- *grofmazig patroon van wegbeplantingen*

Er is een grofmazig patroon van wegbeplantingen dat de relatief beperkte maatvoering benadrukt. In de wegbeplantingen zit een hiërarchie overeenkomend met de functie.

- *de verkaveling volgt een modulair systeem op basis van een standaard kavel*

De grond is op een strakke, regelmatige manier verkaveld, met een perceelgrootte van 24 hectare als een vast ontwerpgegeven, geënt op de toenmalige landbouwkundige productietechniek.

- *karakteristiek repeterend patroon van boerderijen gekoppeld aan het wegenpatroon*

De boerderijen liggen met twee of vier gegroepeerd aan een landbouwweg, voorzien van royale erfbeplantingen en karakteristieke erfpalen. Ze liggen als groene eilanden in het verder open landschap. Er is eenheid in bebouwingsstijl (o.a. de schokbetonschuur en de houten woningen) en vormgeving van erven (erfbeplanting) te zien. Tussen de groene eilanden liggen arbeiderswoningen verspreid in groepjes van twee, drie of vier met omringende beplanting.

Boerderij in de Noordoostpolder met rechts de karakteristieke 'schokbetonschuur' en met links daarvan een minder kenmerkende, nieuwe schuur.

- *de inrichting van de polder reageert op de ondergrond en de omgeving*

Het grootste deel van de gronden is in gebruik als akkerland. Aan de oostzijde, grenzend aan het oude land, worden gronden ook voor grasland gebruikt en rond Kraggenburg en Marknesse liggen clusters van fruitteelt. Op de landbouwkundig slechte gronden liggen bossen.

Werelderfgoed

*De Noordoostpolder is door Nederland geplaatst op de voorlopige lijst van Werelderfgoed (Schokland is door de UNESCO al aangewezen als Werelderfgoed). Op vele terreinen is echter sprake van een spanningsveld tussen nieuwe ontwikkelingen (infrastructuur, kassenbouw, bedrijventerreinen, dorpsuitbreidingen etc.) en bestaande cultuurhistorische waarden. Door de aanwijzing als Belvédèregebied wordt getracht de cultuurhistorische identiteit in stand te houden, te versterken en verder te ontwikkelen door een betere benutting van cultuurhistorische kwaliteiten bij ruimtelijke ontwikkelingen. Zo heeft de gemeente bijvoorbeeld het initiatief genomen een ontwerp voor een 'nieuwe polderschuur' te maken. De kenmerkende schokbetonschuur was destijds zeer innovatief maar voldoet steeds minder aan de eisen deze tijd. Daarom worden ze steeds vaker vervangen door schuren die wel genoeg ruimte bieden, bijvoorbeeld aan moderne installaties. Deze schuren zeggen echter niets over de Noordoostpolder, ze kunnen overal in Nederland staan. De gemeente wil agrariërs met uitbreidingsplannen een aantrekkelijk alternatief bieden dat recht doet aan de historische, culturele en ecologische waarden van het landschap. Het is de bedoeling dat het ontwerp tegen gereduceerd tarief of zelfs gratis aan agrariërs ter beschikking wordt gesteld. Ook zal de gemeente de vergunningprocedure inkorten, waardoor dit ontwerp schuur snel gerealiseerd kan worden.
Bron: Gemeente Noordoostpolder*

Versterking van het landschap

Het agrarische landschap in het *pilot*-gebied is nog vrij goed leesbaar. Alle bovengenoemde kenmerken zijn nog in meer of mindere mate te zien. Toch is er ook sprake van verrommeling en van het vervagen van karakteristieken. Hoe kan de leesbaarheid van dit landschap versterkt worden? Dit wordt in onderstaande streefbeeld beschreven.

- **Streefbeeld verticale samenhang: expressie van de ondergrond**

De ondergrond in de NOP kent geen grote variatie, maar is zeker niet overal hetzelfde. Voor het grootste deel bestaat de bodem uit jonge zeeklei. Op de grens met het oude land zit er veel veen in de bovenlaag; dit verklaart het grotere aandeel grasland. Rond Kraggenburg duikt opgestuwd keileem uit de voorlaatste ijstijd op. De bodem is hier zandiger en hier is dan ook meer fruitteelt te vinden. Behalve in het grondgebruik komt de variatie in de bodem ook tot uitdrukking in de boomsoorten langs de wegen en op de erven en in de vegetatie van oevers, slootkanten, perceelsranden en wegbermen.

- **Streefbeeld horizontale samenhang: een leesbaar lijnenspel**

De karakteristieke patronen van waterwegen, wegen, verkaveling en bebouwing zijn leesbaar in het landschap doordat ze op een eigen manier worden geaccentueerd. Zo zijn de waterwegen zichtbaar door rietkragen die ook in de winter de lijnen laten zien. De hoofdwegen hebben een laanbeplanting, terwijl de meeste veldwegen onbeplant zijn. De erven liggen als groene forten in een zee van ruimte. Als er nieuwbouw plaatsvindt, krijgt het erf een nieuwe omhulling. De erven liggen niet los in de ruimte, maar zijn door kavelpaden en perceelsranden onderdeel van een web van

kruidachtige lijnen die jaarrond zichtbaar zijn in het landschap. Deze lijnen zijn tevens de lijnen waarlangs het landschap toegankelijk is gemaakt voor wandelaars (aansluitend bij het initiatief 'Op de kuierlatten'). Bij kruisingen van sloten of kavelgrenzen ontstaan markante plekken door bijvoorbeeld een struikgroep, een solitaire boom, een boomgroep, een verbreding in de sloot en een bank om van de plek en het uitzicht te genieten.

- **Streefbeeld seizoenssamenhang: heldere kleuren in vlakken en lijnen**

Het kenmerkende van de polder zijn de grote, rechthoekige vlakken die een groot deel van het jaar gekleurd zijn door de verschillende gewassen die geteeld worden. Ze liggen ingebed in een web van kleur- en structuurrijke lijnen die langs water, percelen en paden lopen. Ook als de akkers in de winter kaal zijn, is altijd nog dit lijnenspel zichtbaar. Hoewel verschraling van perceelsranden en bermen niet snel zal gaan, leidt een consequent beheer van maaien en afvoeren op den duur toch tot een meer soortenrijke en dus kleurrijkere vegetatie.

- **Streefbeeld historische samenhang: historie schrijven**

De historie van dit polderlandschap gaat niet lang terug. Hier en daar zijn weliswaar tekens te vinden van de tijd ver voor de inpoldering. Deze worden zoveel mogelijk zichtbaar gemaakt in het landschap, zodat ook de oude geschiedenis te lezen is. De jonge historie heeft vooral te maken met de inrichting van de polder. De tijd staat echter niet stil. Er kunnen nieuwe elementen worden toegevoegd aan het landschap die in de lijn liggen van het bestaande ontwerpconcept. Denk aan markante plekken in het veld, wandelpaden, nieuwe NOP-schuren of wilgen die de kavelgrenzen markeren, zoals ze dat in het begin na de inpoldering deden.

4.1.2 Hoe kunnen landbouwbedrijven in dit gebied bijdragen aan het streekeigen landschap?

Op het niveau van het hele bedrijf met de percelen

1. Verticaal: samenhang tussen ondergrond en grondgebruik

- De keuze van grondgebruik (akkerbouw, groente, grasland of fruit) past bij de ondergrond. Dit is in een biologisch bedrijfssysteem vanzelfsprekend.
- Het beheer van grasland is zodanig dat er een soortensamenstelling ontstaat die iets laat zien van de ondergrond. Vooral in de onbemeste perceelsranden komen meer soorten planten voor.

2. Horizontaal: aansluiting van het bedrijf op de omgeving

- Het landbouwbedrijf sluit qua schaal (open/besloten) aan op de ruimtelijke opbouw van de omgeving.
- De patronen van paden, waterlopen, percelering en beplanting op het bedrijf sluiten aan op de patronen in de omgeving.
- De functionele samenhang met de omgeving c.q. de samenleving komt tot uiting in de toegankelijkheid van het bedrijf door o.a. wandelpaden.

3. Seizoen: kleurige percelen

- Akkerbouwgewassen zorgen voor variatie aan kleuren en vormen gedurende een groot deel van het jaar een bont patroon. Het akkerland is in de winterperiode kaal en bruin of ingezaaid met een groenbemester.
- Het grasland laat gedurende de lente en de zomer een aantal kleuren zien die het moment in het jaar tot uitdrukking brengen (roze, rood, geel, wit). Afhankelijk van de bodem (veenachtig of klei) en het beheer zijn er meer of minder kleuren te verwachten. Door een gevarieerd maai- en weidebeheer zijn er gedurende een lange periode kleurrijke percelen te zien.

4. Historie: ontwikkeling in het grondgebruik

- Het in stand houden van de perceelsgrenzen (geen opschaling) leidt tot de herkenning van het oorspronkelijke inrichtingspatroon.
- Door een zorgvuldige omgang met de grond bevat de bodem steeds meer bodemleven en door het hogere koolstofgehalte neemt het waterbergende vermogen toe.

Op het niveau van de landschapselementen

5. Verticaal: expressie van de ondergrond in de landschapselementen

- De landbouwbedrijven zijn rijk aan natuurlijke elementen; hiervoor is 5 procent (of meer) van het totale bedrijfsoppervlak beschikbaar (zie Tabel 1). Het gaat daarbij om: sloten, greppels, perceelsranden, bermen, struweel en solitaire bomen of boomgroepen. Daarnaast hebben ook de landbouwkundige elementen een natuurfunctie, zoals de akkers (voor bepaalde vogels), de akkerranden (akkerkruiden), de braakpercelen (vogels, insecten, vlinders) en het grasland (vogels, plantensoorten).
- Alle kruidachtige begroeiingen van slootkanten, perceelsranden, bermen en overhoeken worden consequent beheerd door deze te maaien, waarna het maaisel consequent binnen enkele dagen wordt afgevoerd. Om de natuur een handje te helpen kunnen bepaalde, voor die grondsoort karakteristieke plantensoorten meegezaaid worden. Zo ontstaat op den duur een meer gevarieerde vegetatie dan nu het geval is.

6. Horizontaal: samenhang tussen landschapselementen en patronen

- Omdat de schaal en de geleding van de kavels het ruimtelijke karakter bepalen, is de percelering duidelijk geaccentueerd. Rietkragen en bloemrijke slootkanten accentueren het patroon van waterlopen en perceelsgrenzen worden geaccentueerd door kruidenstroken. Op kruisingen van waterlopen of op kavelgrenzen vormen bomen en struiken, of een verbreding van een sloot, al dan niet met een bank, markante plekken die het landschap aantrekkelijker maken om er te wandelen.
- De landschapselementen op het bedrijf maken deel uit van een ecologisch netwerk dat houtig, nat of kruidachtig van aard kan zijn. Overal liggen minstens twee goed ontwikkelde netwerken die bijdragen aan de ruimtelijke karakteristiek

waarbij altijd een kruidachtig netwerk aanwezig is. Op de meeste plaatsen in de NOP zal het gaan om een combinatie van nat en kruidachtig.

7. Seizoen: sterk kleur- en vormverloop in landschapselementen

- Door een goed beheer van alle kruidachtige randen (maaien en afvoeren) ontstaan soortenrijke linten. Deze laten vanzelf de kleuren zien die passen bij de ondergrond en bij de tijd in het jaar.
- Door het creëren van een mantelzone van struiken en kruiden rond de erfbeplanting ontstaat een opeenvolging van bloei en vruchtzetting waardoor meer vogels en insecten worden aangetrokken.

De Noordoostpolder kenmerkt zich door de grote mate van openheid en door strakke lijnen; de gewassen geven de kleur aan het landschap.

8. Historie: instandhouding en uitbreiding van de landschapselementen

- De landschapselementen en patronen die iets vertellen over de geschiedenis van het gebied, zoals de waterlopen en het verkavelingspatroon, worden goed beheerd door de boer (eventueel in samenwerking met het waterschap); hij heeft bovendien landschapselementen toegevoegd die passen bij de omgeving.

Op het niveau van het erf

9. Verticaal: expressie van ondergrond op het erf

- Op het erf is naast stenige elementen zoals gebouwen en bestrating minstens 40 procent van het oppervlak beschikbaar voor beplanting, bloemen/moestuin, huisweide, poel, fruitbomen en overhoekjes.
- De beplanting is inheems en bestaat uit bomen die passen bij de ondergrond. Op de kleigronden zijn dit o.a. Es, diverse wilgen, Populier, Iep, Abeel en Linde; daar waar meer veen in de grond zit zijn ook elzen te vinden en waar de bodem zandig is staan ook Zomereiken.
- Gebouwen en opslagplaatsen op het erf bieden huisvesting en/of voedsel aan vogels zoals de Kerkuil en aan kleine zoogdieren.

10. Horizontaal: aansluiting van het erf op de omgeving

- Het erf heeft een inrichting met een duidelijke voor- en achterkant. De bebouwing heeft een groene omhulling van een singel, zodat het erf als een groen fort in het land ligt. Aan de wegzijde laat het erf zich (deels) zien. De overige zijden zijn besloten, maar kunnen wel zichtlijnen bevatten vanaf het erf naar de omgeving.

11. Seizoen: kleur- en vormverloop op het erf

- Op het erf zijn natuur en cultuur sterk met elkaar verweven. Dat komt tot uiting in het type natuurlijke elementen en de soortenkeuze, evenals in het verloop van kleuren en vormen gedurende het jaar. In de tuin vallen in het vroege voorjaar de heldere kleuren van bolgewassen op. De bloesem van de fruitbomen zorgt voor een kleurexplosie in april en mei. In de erfbeplanting bloeien intussen verschillende soorten struiken, zoals Gelderse roos, Sleedoorn en Kardinaalsmuts. Geleidelijk worden ook de bomen groen; de vroege soorten zoals Wilg en Populier vertonen het eerst hun blad. In juni en juli komt de tuin en de moestuin tot volle ontwikkeling. Er is altijd wel wat kleur, en dat blijft tot ver in het najaar zo. Als het blad eenmaal begint te verkleuren en te vallen, gaat het ook vrij snel in de polder. De singels worden transparanter en dat blijft gedurende een lange tijd zo.

12. Historie: bebouwing en beplanting op het erf versterken streekeigenheid

- De bestaande situatie wordt goed beheerd, zodat de geschiedenis van het erf leesbaar blijft. Bij nieuwbouw en nieuwe beplanting wordt voortgeborduurd op de bestaande situatie. Dit betekent niet conserveren, maar mogelijk ook nieuwe elementen toevoegen die geen afbreuk doen aan het 'groene-fort-karakter' van het erf. De variatie en ouderdom van bomen en struiken op het erf nemen in de loop der tijd toe, zodat de beplanting een gevarieerde leeftijdsopbouw heeft met zowel oude bomen als jonge aanplant.

Toen in 1940 de gronden werden uitgegeven, werden de kavelgrenzen gemarkeerd door wilgentakken in de grond te steken; deze groeiden uit en werden vervolgens als knotwilgen beheerd; daarmee behoort deze bomenrij tot een van de oudste, streekeigen landschapselementen van de Noordoostpolder.

4.1.3 Draagvlak en opvattingen over natuur bij de biologische boeren

Om na te gaan hoe de biologische boeren in de Noordoostpolder denken over het versterken van de rol van de bedrijven voor natuur (biodiversiteit) en landschap, werd op 14 november 2007 een huiskamerbijeenkomst georganiseerd. Aanwezig waren een vijftal biologische boeren, Sjors Willems (Biologica), en Anton Stortelder en Karina Hendriks (namens Alterra).

Huiskamerbijeenkomst in de Noordoostpolder op het bedrijf van Digni van de Dries. V.l.n.r.: Sjors Willems, Joost van Strien, Karina Hendriks, Anton van Vilsteren, Digni van de Dries en Gerrit Marsman.

Wat wordt hier nu door de boeren gedaan voor natuur en landschap?

De vijf boeren zijn in het verleden allen al actief geweest om de natuurwaarden op hun bedrijf te versterken:

- Zo heeft Joost van Strien (biologisch-dynamische akkerbouw/vollegrondstuinbouw) uit Ens een paar jaar geleden een natuurontwikkelingsplan gemaakt en uitgevoerd met subsidie; het gaat om de aanleg van 2 poelen, aanplant van knotwilgen, beheer van akkerranden rondom alle percelen die zijn ingezaaid met een kruidenmengsel (met SAN-subsidie), extensief slootkantenbeheer, het ontwikkelen van een hakhoutbosje en de aanleg van een wandelpad over zijn bedrijf.
- Anton van Vilsteren (biologische akkerbouw/vollegrondstuinbouw) heeft ook ingezaaide akkerranden (SAN), en is nu bezig met de herziening van de erfoprichting (samen met Landschapsbeheer Flevoland,) en de aanleg van helofytenfilters voor waterzuivering (0-afvoer). Hij is namens BDEKO betrokken bij het project groen-blauwe diensten van het Centrum Biologische Landbouw..
- Digni van de Dries (biologische akkerbouw/vollegrondstuinbouw) uit Ens heeft akkerranden ingezaaid met veel soorten (degene die zich thuisvoelen overleven); verder heeft hij enkele verbredingen in een sloot laten aanleggen, en solitaire bomen geplant in het veld. Hij ontvangt daarvoor geen vergoedingen. De uitspraak: “SAN is frustrerend” wordt volmondig beaamd aan tafel. “Werken met randen is een mooie en goedkope manier om bij te dragen aan de biodiversiteit; door consequent maaien en afvoeren ontstaat een grotere rijkdom aan plantensoorten, die op hun beurt weer allerlei insecten etc. aantrekken.”
- Gerrit Marsman uit Marknesse, die een gemengd biologisch bedrijf voert met 6 compagnons (melkveehouderij en akkerbouw/vollegrondstuinbouw, kaasmakerij, winkel, en bezorging) heeft in het midden van de jaren '80 van de vorige eeuw veel boompjes geplant in de vorm van houtsingels en ook solitaire bomen. “Ik ben gek van boompjes” zegt hij. Houtsingels zijn voor hem functioneel als windbrekers op de verstuiwingsgevoelige gronden waar hij zit; ook dienen ze voor de beschutting van het vee. Verder heeft hij kruidenrijke akkerranden en poelen. Ook hij ontvangt geen vergoedingen. Het deltaplan van Jaap Dirkmaat vindt hij prachtig! “Als de biologische landbouw daar een bijdrage aan kan leveren,... zou dat toch mooi zijn!” Hij heeft nabij Hamburg op een boerderij een kachel gezien die op snoeihout wordt gestookt. Gerrit speelt nu met het idee om een dergelijke kachel aan te schaffen voor de verwarming van de kaasmakerij (nu betaalt hij daarvoor 700 euro per maand aan gas).
- Andries Poppe (biologische akkerbouw/vollegrondstuinbouw) uit Nagele heeft soortenrijke akkerranden waarvoor hij een vergoeding ontvangt (“groene braak”). Hij constateert dat er vroeger meer houtsingels langs de wegen stonden. Die zijn door de gemeente gekapt; de achtergrond daarvan is hem onduidelijk.

Wat ervaart men als streekeigen in de Noordoostpolder?

Er vindt een uitgebreide discussie plaats over het belang van streekeigenheid en wat dat voor de NOP inhoudt. Er is hier sprake van een relatief nieuw landschap en

bovendien zijn landschappen altijd in ontwikkeling, dus wat is dan streekeigen? Langzaam maar zeker komt er toch een aantal elementen en ideeën boven tafel, en worden de volgende zaken genoemd.

- *Erfsingels* zijn karakteristiek voor de NOP. Stevige houtsingels die de gebouwen aan het oog onttrekken en waardoor het erf als een fort in het landschap verschijnt. “Die forten zijn monumenten in het landschap”.
- *De openheid van het landschap* zoals dat nu is, is karakteristiek. “Daar moet je niet te veel aan doen”.
- *De soorten planten die in de akkerranden staan*, zijn karakteristiek. De boeren vragen zich af of je dit proces mag versnellen door mengsels in te zaaien met soorten die er anders 50 jaar over zouden doen om hier te komen. De discussie hierover leidt tot de conclusie dat het in de situatie van dit landschap wel geoorloofd is om de natuur een handje te helpen.
- *Wilgen als perceelsafscheiding*. Bij de ontginning werden wilgentenen in de grond gestoken om de percelen af te bakken. Bijna overal zijn die wilgen verdwenen. Joost van Strien heeft ze vanwege dit verhaal in het kader van zijn natuurplan opnieuw geplant. Bij Gerrit Marsman zijn er exemplaren blijven staan. Een aantal wordt geknot en een aantal is uitgegroeid. Ze staan langs het koepad.
- *Rechte lijnen* zijn karakteristiek; gebogen lijnen passen niet bij dit landschap. Langs rechte lijnen mogen van Gerrit Marsman ook bomen staan. Als hij het voor het zeggen had, zou de oostkant van de NOP verdicht worden met boomsingels in een patroon dat past bij de maten van de verkaveling (om de 750 meter). Ze breken de wind, beschermen de bodem tegen verstuiving, geven aankleding en geven beschutting.

Verdere opmerkingen:

- Windmolens zijn niet toegestaan in de NOP.
- “Twintig jaar geleden zaten hier nog veel fazanten en patrijzen. Die zijn bijna allemaal weg. Men vraagt zich af wat daarvan de oorzaak is; wellicht ontbreekt het aan beschutting. Wat er nog loopt is uitgezet door jagers”.
- Men wil de bijdrage aan natuur combineren met wandelpaden en het toegankelijker maken van het gebied, bijv. door aan te sluiten bij bedrijven die meedoen aan het project ‘Op de kuierlatten’.

Willen de biologische boeren bijdragen aan natuur en landschap?

Er lijkt al vrij snel een soort consensus te bestaan over het antwoord op de vraag of je als biologische boer bij moet dragen aan natuur en landschap. Dit lijkt vrij vanzelfsprekend. Helemaal als je daar ook een vergoeding voor zou krijgen.

Basisvergoeding

Anton van Vilsteren pleit ervoor dat elke biologische boer met een SKAL-licentie een vergoeding krijgt vanwege het feit dat hij nu al bepaalde ‘groen-blauwe’ diensten levert aan de maatschappij, zoals meer natuur, een schoner milieu en een beter waterbergend vermogen. Dit komt overeen met wat verderop *lijn 1* wordt genoemd en wat bijvoorbeeld in Engeland en Duitsland als een basisvergoeding aan elke

biologisch boer voor deze diensten wordt uitgekeerd. Het probleem is echter dat bepaalde dingen wel hard te maken zijn (geen kunstmest, bestrijdingsmiddelen, GGO's en gemiddeld genomen schoner dan gangbaar), maar een natuurnorm zit er nu nog niet in de SKAL; dus dit is niet te garanderen.

Oppervlakte 5% natuur

Het idee van 5% natuur moet haalbaar zijn denkt iedereen. Zeker als je uitgaat van de kadastrale maat, d.w.z. vanaf de middenlijn van de sloot.

Naast kwantiteit (5%) ook kwaliteit

De vraag is hoe je kwaliteit kunt normeren. Het begrip streekeigenheid komt hier nadrukkelijk bij kijken. Er is een voorkeur bij de boeren om een zekere vrijheid te houden in hoe je die 5% invult op je bedrijf. Om toch te zorgen voor kwaliteit ontstaat het idee om een lijst van streekeigen landschapselementen op te stellen waaruit boeren kunnen kiezen. Daarnaast is er draagvlak voor het idee van consequent beheer waarbij het organisch afval in de kringloop wordt opgenomen.

Conclusie: voorlopig is er consensus over een natuurnorm die onder meer bestaat uit de volgende onderdelen:

- 1. 5% van de bedrijfsoppervlakte bestaat uit landschapselementen op en langs de percelen, een nader te bepalen % op het erf;*
- 2. de landschapselementen zijn streekeigen;*
- 3. er vindt een consequent, periodiek beheer plaats van de landschapselementen door de boer, waarbij alle geoogste biomassa (bijv. maaisel van slootranden, takken van opgesnoeide bomen) wordt afgevoerd ten behoeve van de mineralenkringloop op het bedrijf.*

Hoe kun je de bijdragen aan natuur en landschap verwaarden?

Verschillende mogelijkheden passeren de revue.

Lijn 1

In de groep is een sterke voorkeur voor het opnemen van een natuurnorm binnen de SKAL, die dan verplicht wordt voor alle biologische boeren. De hele sector meenemen en zo onderscheidend blijven t.o.v. de rest. Op deze manier kun je na 2013 in aanmerking komen voor de top van het GLB. Het moet dan een privaatrechtelijke norm zijn, want de rijksoverheid voelt er niet voor om een publiekrechtelijke norm toe te voegen aan de EU-richtlijnen. Het draagvlak voor een dergelijke natuurnorm wordt breed geschat als het gaat om de boeren in de NOP. Tegelijkertijd is men zich bewust van het feit dat het een jaar of vijf geleden nog niet mogelijk was om zoiets te realiseren, althans niet gekoppeld aan een vergoeding voor deze diensten. Dat er nu aandacht is voor deze problematiek (in de vorm van dit project) kan volgens de boeren ook positief uitpakken voor omschakeling.

Lijn 2

Elke provincie gaat op zijn eigen manier om met de uitwerking van de Catalogus Groen-Blauwe diensten. Noord-Brabant heeft pakketten gemaakt, maar bijvoorbeeld

de provincie Overijssel zegt: “laat degene die wat te bieden heeft maar komen, dan toetsen we dat aan de catalogus en kijken we of we een contract kunnen sluiten”. Hoe is dit in Flevoland? Het idee om als biologische boeren gezamenlijk een aanbod te doen aan de provincie, wordt door de aanwezige boeren ook als goed initiatief gezien. Dit zou een *pilot* kunnen zijn binnen het bestaande instrumentarium en een opmaat naar een collectieve/generieke aanpak in 2013 bij een verschuivend GLB. Het idee ontstaat om een dergelijke lijn uit te werken en meer concreet te presenteren op een bijeenkomst van BDEKO begin 2008.

Private gelden

Er bestaat weinig vertrouwen in het aanboren van private geldstromen. Het idee om wegenbelasting om te buigen wordt als onhaalbaar afgedaan. Wellicht dat er met toeristenbelasting nog iets mogelijk is. Sjors Willems noemt het project ‘View of Nature’ van Udea, waarin verkend wordt op welke wijze biologische boeren die natuur produceren een meerprijs kunnen krijgen.

Vervolg

De boeren houden graag contact over het vervolg van het project.

4.2 Noordwest Overijssel/Zuidwest Drenthe

4.2.1 Gebiedstypering en streefbeelden

Wat is typisch aan het landschap in Zuid-west Drenthe?

Ten zuiden van het ijsfront dat in het Saalien over Drenthe lag, ontstond een diep smeltwaterdal. In deze laagte, die zich uitstrekte van Noordoost-Overijssel naar Zuidwest-Drenthe en maar ten dele werd opgevuld met zand, ontwikkelde zich een groot veenpakket. Aan het begin van de jaartelling bestond het landschap uit dit veen, omringd door met bos begroeide hoogten zoals de Havelterberg. In de late Middeleeuwen ontwikkelde zich hier, door de ontginning van het veen langs riviertjes, het zogenaamde wegdorpenlandschap van de laagveenontginning. De ontginning werd mogelijk doordat de steden zich in de Middeleeuwen hadden uitgebreid en er een markt voor turf was ontstaan. Voorbeelden van dergelijke wegdorpen zijn Wapserveen langs de Wapserveense Aa en Ruinerwold langs de Wold Aa.

Bij de wegdorpen langs de Wapserveense Aa ligt het dorp parallel aan de beek op de flank van de helling. Loodrecht op het lintvormige dorp liggen de langgerekte kavels in een regelmatig patroon, van elkaar gescheiden door sloten of soms door een zandweg. Tussen de beek en het wegdorp is het landschap veelal erg open. Hier en daar staan plukjes moerasbos.

Heiderestant in het landschap. Een wegdorp in Zuidwest-Drenthe bestaat uit een lang lint van boerderijen en kleinere woningen die vaak rijkelijk omgeven worden door opgaande beplanting, zodat het dorp in de zomer op een lange strook bos lijkt. Het lint ligt op de overgang van het beekdal naar de hogere gronden. Het gebied tussen het wegdorp en de heide of het bos op de hogere gronden is vrij besloten door houtwallen, bakhoutbosjes of restanten van deze elementen.

Het gebied tussen het wegdorp en de heide of het bos boven op de berg is meer besloten door de lijnvormige beplantingen (in de vorm van eikenhakhoutwallen) die ook nu nog op sommige perceelsgrenzen staan. Her en der staan eikenhakhoutbosjes. Het wegdorp zelf bestaat uit een lang lint van boerderijen en kleinere woningen die met de nokrichting dwars op de weg staan. De meeste boerderijen worden rijkelijk omgeven door opgaande beplanting zodat het dorp in de zomer op een lange strook bos lijkt. Het wegenpatroon bestaat uit één slingerende lange hoofdweg met loodrecht daarop landbouw- en erfontsluitingswegen.

Het overgrote deel van het land is thans als grasland in gebruik. Hoewel het land langs de beek grotendeels gedraineerd is, kan het er nog erg nat zijn. Dit is goed te zien aan de enkele broekbosjes en laagveenmoerasjes die na de ontginning zijn overgebleven. De meeste graslanden worden vrij intensief benut, zodat egaal-groen de dominante kleur is gedurende het jaar. Een opmerkelijk verschijnsel is de bollenteelt, die door de ‘reizende bollenkraam’ ook tot dit deel van het land is doorgedrongen. Bollentelers huren in dit geval een grasland van een veehouder en dit wordt vervolgens geploegd, geëgaliseerd en gedraineerd om één seizoen de economisch interessante bollen te kunnen telen. In dit gebied worden vooral lelies geteeld.

De ondergrond komt duidelijk tot expressie in het soortenrijke grasland van dit open beekdal. De beplanting met veel zomereik, staat precies op de overgang naar de hoger gelegen es. Door een extensief booilandbeheer ontstaat een prachtige schakering van kleuren gedurende het hele jaar.

Versterking van het landschap

Het landschap in het *pilot*-gebied is nog vrij goed leesbaar. Toch zijn ook hier de contrasten tussen hoog en laag, tussen dicht en open in de loop der tijd afgenomen. Ook is de akkerbouw op de hogere gronden (essen) grotendeels verdwenen. In onderstaande streefbeelden wordt beschreven hoe de leesbaarheid van dit landschap versterkt kan worden.¹

- **Streefbeeld verticale samenhang: expressie van grote abiotische variatie**

In het streefbeeld zijn de essen (het hoge land) veelal weer in gebruik als bouwland, waar in de zomer de akkerkruiden tussen het graan bloeien. Rond de essen en andere hoge gronden zorgen hakhoutbosjes, boomgroepen en bomenrijen met soorten als Zomereik, Es en Zoete kers voor versterking van de ruimtelijke variatie. De restanten van de eikenwallen worden deels hersteld door de aarden wallen te restaureren en opnieuw met eiken in te planten. Tegen de rand van het uitgestrekte bos- en heidegebied liggen droge, soortenrijke graslanden die typerend zijn voor voedselarme, droge grond. Aan de lage zijde, richting beek, is het land voornamelijk als grasland in gebruik. Het beheer is hier gericht op vochtig, schraal grasland. Tussen de graslanden liggen slootjes met rietkragen en singels van elzenhakhout. Hier en daar komen broekbosjes en laagveenmoerasjes voor.

- **Streefbeeld horizontale samenhang: contrast onder - boven wegdorp**

Bij de wegdorpen langs de Wapserveense Aa in Zuidwest-Drenthe ligt het dorp parallel aan de beek op de flank van de helling. Loodrecht op de slingerende hoofdweg liggen de langgerekte kavels in een regelmatig patroon. Ze worden van elkaar gescheiden door sloten en zandwegen. Tussen de beek en het wegdorp is het landschap meestal erg open. Hier en daar staan plukjes moerasbos, terwijl sloten met bloemrijke vegetaties de ruimte verder geleiden. Het gebied tussen het wegdorp en het bos-heide-complex op de Havelterberg, is meer besloten door de lijnvormige beplantingen die op perceelsgrenzen staan. Hier en daar liggen hakhoutbosjes. Het dorp bestaat uit een lang lint van boerderijen en kleinere woningen die met de nokrichting dwars op de weg staan. De meeste boerderijen zijn rijkelijk omgeven door beplanting, zodat het dorp in de zomer op een lange strook bos lijkt.

- **Streefbeeld seizoenssamenhang: breed spectrum van kleuren en vormen**

De heterogeniteit van de landschapseenheden met hun specifieke abiotische en biotische eigenschappen, komt tot uiting in een breed kleuren- en vormenspectrum in het jaarverloop. De bouwlanden op de essen worden kleur- en vormrijker vanaf het vroege voorjaar en kennen een top in de (na)zomer. Het beekdal met bloemrijke graslanden is een groot deel van het jaar vormrijk en kleurig van voorjaar tot najaar. De houtwallen met hun verscheidenheid aan struiken en bomen zijn jaarrond structuurrijk en vooral in het voor- en najaar zeer kleurrijk. De bodem van de broekbosjes is in het vroege voorjaar gekleurd door de voorjaarsflora en de heide kent zijn paarse periode in de nazomer.

¹ Met gebruikmaking van: Ministerie van LNV, Directie Noord en Provincie Drenthe, 1998; Provincie, 1998.

Aan de hoge kant van het wegdoorp en ook in de bovenloop van de beek wordt de dynamiek van het jaarverloop vooral bepaald door de houtige beplantingen. Het vele hout op de erven zorgt voor een groot ruimtelijk verschil tussen winter en zomer. In de zomer gaan dorpen en erven schuil tussen bomen en struiken. Het graan dat een substantieel deel van het bouwland vult, verrijkt het landschap met zijn kleuren. Bermen, greppels en perceelsranden met een schrale vegetatie zijn kleurrijk in de lente en in de zomer. In het beekdal zijn de monotone groene graslanden vervangen door graslanden die in opeenvolgende perioden een schakering van kleur bieden. De slootkanten vormen een langdurig kleurrijk en structuurrijk netwerk.

- **Streefbeeld historische samenhang: verschil tussen de hoge en lage kant**

Het opstreekende ontginningspatroon in het wegdoorpenlandschap van de laagveenontginning wordt geaccentueerd door lineaire houtige elementen aan de hoge kant van het wegdoorp en het langgerekte slotenpatroon aan de lage kant. Aan de hoge kant verwijzen hakhoutbosjes naar vroeger en naar hedendaags gebruik van hout voor allerlei doeleinden, waaronder afrasteringen en bouw materiaal. In de bossen op de berg ligt een aantal zeer oude bouwlanden waar door extensieve graanteelt de oorspronkelijke akkerflora blijft bestaan. Aan de lage kant van het wegdoorp, in de dalbodem van de beek, verwijzen moerasjes en broekbossen naar de vroegere turfwinning.

Graanteelt op de langgerekte percelen op de flanken van de Havelterberg is kenmerkend voor de historie van de plek, past bij de bodem en door de ontwikkeling van akkerkruiden is de kleurenrijkdom toegenomen.

Aan de lage kant van het lintdorp in het beekdal is de grond in gebruik als grasland en liggen broekbosjes en veenmoerasjes, vaak in combinatie met petgaten. Op het eigen land van dit biologisch melkveebedrijf is ruimte voor deze landschapselementen; daarnaast wordt aan perceelrandenbeheer gedaan (zie donkergroene streep tussen witte afrastering).

4.2.2 Hoe kunnen landbouwbedrijven bijdragen aan het streekeigen landschap?

Op het niveau van het hele bedrijf met de percelen

1. Verticaal: samenhang tussen ondergrond en grondgebruik

- Gronden in het beekdal zijn in gebruik als grasland, gronden op de hoge delen als bouwland (bij voorkeur graan).
- Het beheer van grasland is vrij extensief (oude zode, matige bemesting), zodat er een soortensamenstelling ontstaat die iets laat zien van de ondergrond. Op de flanken van het beekdal komt aldus bloemrijk grasland tot ontwikkeling met veel verschillende grassoorten en kruiden; op natte plaatsen komen langs de randen soorten voor als Grote ratelaar, Moerasrolklaver, Brunel, Kale jonker, Echte koekoeksbloem en Fluitenkruid. Waar alleen extensieve begrazing plaatsvindt en niet wordt bemest, kan een vegetatie van vochtige vrij voedselarme bodem ontstaan (Kamgraslanden). Op drogere, zandige plaatsen komen langs de perceelranden die minimaal worden bemest soorten voor zoals Muizenootje, Grasklokje, Zandblauwtje en Sint-janskruid.

Door nauwkeurige bemesting en het ontbreken van kunstmest dat buiten het perceel terecht komt, is de vegetatie langs deze greppel soortenrijk met soorten die getuigen van een matig voedselrijke, natte toestand, zoals Kale jonker en Moerasrolklaver.

2. Horizontaal: aansluiting van het bedrijf op de omgeving

- Het landbouwbedrijf sluit qua schaal (open/besloten) aan op de ruimtelijke opbouw van de omgeving. Van hoog naar laag is er een overgang van dicht naar halfopen en open.
- De patronen van beplanting, paden, greppels, waterlopen en percelering op het bedrijf sluiten aan op de patronen in de omgeving.
- De functionele samenhang de omgeving komt tot uiting in de toegankelijkheid van het bedrijf. Dit kan bijvoorbeeld door paden, verkoop van streekproducten aan huis, excursies of een boerderijcamping.

3. Seizoen: kleurige percelen

- Een gevarieerd bouwplan van akkerbouwgewassen zorgt voor een variatie aan kleuren en vormen gedurende een groot deel van het jaar. Het akkerland is in de winterperiode kaal en bruin of ingezaaid met een groenbemester.
- Het grasland laat gedurende de lente en de zomer een aantal kleuren zien die het moment in het jaar tot uitdrukking brengen (roze, rood, geel, wit). Afhankelijk van de bodem (beekdal, zand of laagveen) en het beheer (weiland of hooiland) zijn er meer of minder kleuren te verwachten. Door een gevarieerd maai- en weidebeheer zijn er gedurende een lange periode kleurrijke percelen te zien.

4. Historie: ontwikkeling in het grondgebruik

- Het grondgebruik is kenmerkend voor de historie van het gebied en in de jaren dat de betreffende boer het bedrijf voert, is er een toename van streekeigen kenmerken zichtbaar. Dit komt onder andere tot uiting in het in stand houden en ontwikkelen van graslandvegetatie, de versterking van de ruimtelijke opbouw en het diversifiëren van kleuren.

Op het niveau van de landschapselementen

5. Verticaal: expressie van de ondergrond in natuurlijke elementen

- De landbouwbedrijven zijn rijk aan natuurlijke elementen (zie Tabel 1); van het totale bedrijfsoppervlak is hiervoor 5 procent of meer beschikbaar. Afhankelijk van de precieze plek waar het bedrijf of de kavel ligt, zijn er sloten, greppels, perceelsranden, bermen, poelen, moeras, houtwallen, struweel, bos(jes), solitaire bomen en klein fruit. Daarnaast hebben ook de landbouwkundige elementen een natuurfunctie, zoals de akkers en akkerranden voor vogelsoorten als Gele kwikstaart, Patrijs en Kwartel en voor akkeronkruiden, de braakpercelen (vogels, insecten, vlinders) en het grasland (vogels, plantensoorten).

6. Horizontaal: samenhang tussen landschapselementen en patronen

- Omdat de schaal en de geleiding van de kavels het ruimtelijke karakter bepalen, is de parcelering duidelijk geaccentueerd. In de beekdalen accentueren rietkragen en bloemrijke slootkanten het slotenpatroon op de lager gelegen gronden; op de hogere delen accentueren houtwallen de parcelering.
- De landschapselementen op het bedrijf maken deel uit van een ecologisch netwerk dat houtig, nat of kruidachtig kan zijn. Overal liggen minstens twee goed ontwikkelde netwerken die bijdragen aan de ruimtelijke karakteristiek waarvan er altijd een kruidachtig is. In beekdalen ligt dit langs slootkanten, op de hogere gronden langs greppels, houtzomen en overhoeken. Afhankelijk van de plek bestaat daarnaast een houtig netwerk van erfbeplanting, bosjes, struweel en lineaire elementen of een nat netwerk van sloten, poelen en moerasjes.

7. Seizoen: kleur- en vormverloop in landschapselementen

- Door goed beheer van alle kruidachtige randen (maaïen en afvoeren) ontstaan soortenrijke begroeiingen die passen bij de ondergrond. Deze laten vanzelf de kleuren zien die passen bij de plek en bij de tijd in het jaar.

- Door het creëren van een mantelzone van struiken en kruiden in houtwallen, bosranden en erfbeplantingen, kan een opeenvolging van bloem- en vruchtvorming ontstaan.

Een eenvoudige bomenrij met Zomereik heeft een grote invloed op de verandering van het landschap gedurende de seizoenen. De bomenrij wordt beheerd en met een afrastering beschermd tegen het vee, dat wel van de beschutting gebruik kan maken.

8. Historie: in stand houden en uitbreiding van landschapselementen

- Er zijn veel landschapselementen en patronen die iets vertellen over de geschiedenis van het gebied, zoals hakhoutbosjes, bomenrijen en sloten. Deze worden goed beheerd en de boer heeft in de loop der tijd landschapselementen toegevoegd die passen bij de omgeving.
- De beplanting heeft een gevarieerde leeftijdsopbouw met exemplaren uit alle leeftijds categorieën.

Bestaande landschapselementen met een cultuurhistorische betekenis, zoals een hakhoutbos, worden op dit bedrijf goed beheerd. Dit draagt bij aan een netwerk van houtige en kruidachtige elementen en aan de beslotenheid van het landschap.

Op het niveau van het erf

9. Verticaal: expressie van ondergrond op het erf

- Op het erf is naast de gebouwen en de bestrating minstens 40 procent van het oppervlak beschikbaar voor beplanting, bloemenborders, moestuin, kruidentuin, fruitbomen, heggen, huisweide, poel, boomgaard en overhoekjes.
- De beplanting is inheems en bestaat uit bomen zoals Zomereik, Es, wilgen, populieren, vruchtbomen en (lei)linde, uit hagen van Meidoorn, Hazelaar, Beuk, Hulst, Hondсроos, Veldesdoorn en Gewone vlier. Op erven lager in het beekdal kan ook de Zwarte els worden aangeplant.
- Gebouwen en opslagplaatsen op het erf bieden huisvesting en/of voedsel aan vogels (zoals de Kerkuil) en aan kleine zoogdieren.

10. Horizontaal: aansluiting van het erf op de omgeving

- Het erf heeft een inrichting met een duidelijke voor- en achterkant en sluit aan op de richting van het opstreckende ontginningspatroon dat typisch is voor dit landschap.
- Bomen, struiken en erfbosjes bepalen de beslotenheid van het erf en vormen de structuur voor de verdere invulling. De functionele relaties tussen de verschillende gebouwen en ruimtes op en rond het erf komen tot uitdrukking in de transparantie van de grenzen en het patroon van paden en verharding. De bebouwing is opgenomen in de beplantingsstructuur, zodat een geleidelijke overgang van het erf naar de velden ontstaat.
- Een erf in een wegdoorp is een duidelijk onderdeel van het gehele dorpsbeeld. Een goede aansluiting van particulier naar openbaar gebied, in erfverharding en beplanting is daarom belangrijk. Erven die in het open agrarische gebied liggen, vormen door middel van erfbeplanting groene eilanden.
- Er is geen sprake van verrommeling van het erf, door afgedankte machines, plastic, puin etc. Voor opslag van plastic hooibalen is een kleine ruimte beplant, waardoor de balen aan het oog worden onttrokken.

Dit erf maakt deel uit van het lintvormig wegdorp. De bebouwing, ook de recent gebouwde stal, staat in de richting van het ontginningspatroon dwars op het wegdorp. Nieuwe bebouwing is omgeven met streekeigen beplantingselementen waaronder een meidoornhaag en fruitbomen.

11. Seizoen: kleur- en vormverloop op het erf

- Op het erf zijn natuur en cultuur sterk met elkaar verweven. Dat komt tot uiting in het verloop van kleuren en vormen gedurende het jaar. Dat kan er als volgt uitzien: in de nawinter bloeit de Hazelaar; vervolgens komen in de tuin in het vroege voorjaar de heldere kleuren van bolgewassen (stinzenplanten) naar voren, en bloeien de wilgen met hun katjes. De bloesem van de fruitbomen zorgt voor een kleurexplosie in april en mei. Deze wordt opgevolgd door de bloei van struiken in de erfbeplanting, zoals Meidoorn, Hondсроos en Gewone vlier. Geleidelijk worden ook de bomen groen; de vroege soorten zoals wilgen en populieren vertonen het eerst hun blad. De geschoren hagen van de meidoorn of de haagbeuk worden voller en groener en versterken de ruimtelijke structuur van het erf. Uit de rode knoppen van de leilinden verschijnen lichtgroene bladeren, de paardenkastanje bloeit met witte of rode kandelaars en de eiken beginnen voorzichtig met blad. In juni en juli komen de tuin en de moestuin tot volle ontwikkeling. Er is altijd wel kleur, en dat blijft tot ver in het najaar zo, wanneer onder andere de dahlia's het typische herfstkarakter van de tuin bepalen. De erven die in een dorp liggen worden meer besloten in de zomer maar blijven toch transparant. Het zomerseizoen lijkt zich tot in de herfst uit te rekken omdat de eik, als beeldbepalende boomsoort, zijn blad maar langzaam, en op weinig spectaculaire wijze verliest. Na de herfstverkleuringen in de hagen, de tuin en de moestuin, is het erf pas na de jaarwisseling echt winters. Ook gedurende de winter geven de hagen en de wintergroene struiken zoals buxus en hulst het erf structuur.

12. Historie: bebouwing en beplanting op het erf versterken de streekeigenheid

- De bestaande situatie wordt goed beheerd, zodat de geschiedenis van het erf leesbaar blijft. Bij nieuwbouw en beplanting wordt voortgeborduurd op deze bestaande situatie en wordt dus ook rekening gehouden met streekeigen kenmerken. De variatie en ouderdom van bomen en struiken is in de loop der tijd toegenomen.

Het erf bestaat uit een mix van oude, cultuurhistorische gebouwen en beplanting en nieuwe elementen die door hun eigenschappen aansluiten op de karakteristiek van de plek. Het erf is zo ingericht dat de overgang naar de omgeving transparant is.

Veel boeren maken de verbreding van hun landbouwbedrijf zichtbaar voor passanten door middel van informatiepanelen op het erf.

4.2.3 Draagvlak en opvattingen over natuur bij de biologische boeren

Om na te gaan hoe de biologische boeren in Overijssel denken over het versterken van de rol van de bedrijven voor natuur (biodiversiteit) en landschap, werd op 15 oktober 2007 een huiskamerbijeenkomst georganiseerd. Aanwezig waren zeven biologische boeren, Sjors Willems (Biologica), en Anton Stortelder en Karina Hendriks (namens Alterra).

Wat wordt hier nu door de boeren gedaan voor natuur en landschap?

De meeste boeren zijn al actief om de natuurwaarden op hun bedrijf te versterken:

- Henk Besten heeft een melkveehouderij van 25ha in Heino. Hij beheert 1,1ha landschapselementen die voornamelijk rond het erf gelegen zijn. Zijn bedrijf ligt in zgn. 'wit gebied', dus hij heeft geen SAN-pakketten.
- Maatschap Blekkenhorst heeft een melkvee- en ijsbedrijf in Ommen. Ze hebben 45ha land dat geheel gepacht wordt van Natuurmonumenten. Het land is doorweven met houtwallen die door Natuurmonumenten beheerd worden. Hij ervaart dat Natuurmonumenten veel ideeën heeft over de mogelijke functionele toepassingen van de houtopbrengsten (bijv. rasterpalen van FSC-hout en brandhout) maar dat er weinig van uitvoering terecht komt. Op 12ha zitten beperkingen van maaidatum; deze graslanden worden niet bemest. Hiertegenover staat een lagere pacht. De pachtcontracten met Natuurmonumenten zijn kortlopend. "Ik heb allerlei bijzondere kleine plantjes in het land staan. Niemand ziet ze, maar de biologen van Natuurmonumenten kicken erop."
- Van het 80ha grote melkveebedrijf van Maatschap Braakman ligt 70ha in 'wit gebied' in Dwingeloo. De overige 10ha is heide die ze van Natuurmonumenten pachten. De mogelijkheid van SAN pakketten is hier helaas voorbij. Enkele jaren geleden hebben ze een natuurplan gemaakt. "Er is vooralsnog geen geld voor realisatie van het natuurplan (zoals dat eerder werd voorgesteld). Landschapsbeheer Drenthe was wel bereidwillig, maar er is niets van de grond gekomen. Hoe moet je zoiets nou opnieuw oppakken?" Wel hebben ze al een poel, een heg en een houtwal aangelegd. Ook zouden ze graag een houtwal voor Staatbosbeheer beheren, maar het overleg wil niet vlotten.
- Klaas Buit is een van de weinigen die niet expliciet aan agrarisch natuurbeheer doet. Hij zit met zijn melkveehouderij op 45ha open veengebied nabij Zwolle. "Er zit wel Krabbenscheer in de sloot wat door particulieren en soms door tuincentra wordt opgevist."
- Maatschap Mul heeft een melkveebedrijf van 57ha in Fluitenberg met een camping en ijsverkoop. Het agrarisch natuurbeheer op dit bedrijf bestaat uit randenbeheer, het onderhoud van houtwallen, hagen en een boomgaard en het bieden van nestgelegenheid aan zwaluwen en uilen. Voor het onderhoud ontvangen zij vergoedingen, in totaal zo'n 2900 euro per jaar. Ze schatten de niet-productieve grond op ca. 2% van het totale bedrijfsoppervlak.
- Martien Spitzzen heeft een melkveebedrijf van ca. 26ha in Oldemarkt. Meer dan 5% van zijn land bestaat uit niet productieve grond met landschapselementen. De positieve effecten van de houtwallen voor zijn vee (schaduw op warme

zomerse dagen) weegt voor hem op tegen het verlies aan gewasopbrengst. Het beheer van houtwallen kan vergoed worden met middelen uit de SAN. Hij heeft wel een aantal problemen met de SAN. “Van die vergoeding kun je nog geen gangbaar voer kopen om de opbrengstenderving door schaduw te compenseren, laat staan biologisch voer dat ca. 30% duurder is. Deze regeling is dus niet prikkelend genoeg.” Spitzzen heeft op zijn bedrijf een haag geplant, maar daar staan teveel soorten struiken in om voor een beheerssubsidie (SAN) in aanmerking te komen. Het subsidieverzoek is dus afgewezen. “Dergelijke ervaringen zijn niet stimulerend om verder te gaan met natuur.” Verder zou hij graag medeverantwoordelijk zijn voor een goede wildstand. Nu is er geen mogelijkheid tot inspraak over de jacht. Bij de Kopse Agrarische Natuurvereniging (ANV) zijn ze alleen bezig met vergoedingen voor ganzen.

- F. Aalberts die niet bij het gesprek was, maar per mail reageerde, laat weten dat op hun rundveebedrijf in Hasselt 3ha van de 42ha in gebruik is voor landschapselementen. Daarnaast is er in de SAN een pakket afgesloten voor 3,7ha kruidenrijk grasland. Verder beheren zij 20ha land voor Staatsbosbeheer.

Willen de biologische boeren bijdragen aan natuur en landschap?

De aanwezige boeren staan stuk voor stuk positief tegenover het idee om als biologisch bedrijf bij te dragen aan natuur- en landschapsdoelen.

Redenen die genoemd worden zijn:

- “het is prettig om in een natuurrijke omgeving te wonen en te werken”;
- “het is een vanzelfsprekend onderdeel van de biologische bedrijfsvoering”;
- “het biedt kansen op een tweede bedrijfstak, je kunt een meerwaarde creëren”;
- “het is een activiteit uit maatschappelijke betrokkenheid”;
- “het is goed voor mijn vee”.

Bij drie boeren komt er een mits achteraan, namelijk de mits van een redelijke vergoeding t.o.v. de inkomstenderving. Vooral de gestelde natuurdoelen worden als bureaucratisch ervaren. Zo zegt Gerard Mul: “Ik sta er positief tegenover als er voor een langere periode een economische zekerheid is en wij ook echt iets realiseren wat de consument/burger wil en wat niet door mensen op kantoor is geïdealiseerd. De groep uitvoerende agrariërs wordt steeds kleiner terwijl de groep kritische burgers steeds groter wordt. We moeten rekening houden met hun wensen.”

Hoe staan de biologische boeren tegenover het opstellen van een natuurnorm?

Het concept Boeren voor Natuur, dat een poos geleden door Jan Duijndam aan de melkveehouders van Rouveen is gepresenteerd, heeft de interesse gewekt bij de Overijsselse boeren. De kringloopgedachte in dit concept en ook de vaste vergoeding per hectare zijn elementen die aanspreken. Dit vormt een opmaat naar het gesprek over een natuurnorm.

Alle boeren vinden het een goed idee om een natuurnorm voor biologische bedrijven op te stellen. Braakman vindt wel dat je het aan de boer over moet laten of hij er aan mee wil doen of niet. Dit kan volgens hem namelijk gebieds- of bedrijfsafhankelijk zijn. Spitz is op zich wel voor 'vrijheid-blijheid', maar ziet toch eigenlijk het liefst dat de hele sector zich eraan bindt. "Dan kun je de biologische landbouw als geheel profileren."

Bleckenhorst vraagt zich af hoe het zit als je land pacht van Natuurmonumenten of een andere natuurorganisatie. "Kom je dan ook voor de natuurnorm in aanmerking?" Dit vraagt overleg en afstemming met Natuurmonumenten. In principe is die situatie echter niet anders dan bij niet-pachtbedrijven.

Welke ideeën zijn er over de invulling van zo'n norm en welke gedachten zijn er over de effecten van natuur en landschap op de landbouwproductie?

- "Minimaal 5% oppervlakte landschapselementen is goed haalbaar, mits de vergoeding kostendekkend is".
- Onderhoud van bestaande elementen en aanleg van nieuwe elementen, zoals houtsingels, heggen, poelen kunnen door de boer worden uitgevoerd.
- Beheer ten gunste van weidevogels en erfvogels (zoals zwaluwen) zou onderdeel moeten zijn van de natuurnorm.
- Toegankelijkheid van het bedrijf, o.a. in de vorm van wandelpaden.
- Randenbeheer.
- Meer natuur op en rond het erf.
- "Een prestatie die in verhouding staat tot het bedrag waarvoor de prestatie door ingehuurde arbeid kan worden uitgevoerd."
- Zowel gras- als bouwland op het bedrijf.
- Compostering: "De kringloopgedachte is voor een biologische boer belangrijk." Buit vindt het aanvullen van de koolstofkringloop belangrijk voor het bodemleven.
- Beschutting en schaduw voor het vee is een positief effect, ook al levert dit minder gewas op.
- Gerard Mul denkt dat natuur en landschap een negatieve werking op de landbouwproductie hebben. "Maar voor de totale uitstraling naar de consument toe is het zeker positief." Dit sluit aan bij de gedachte van vader Barend Mul die geen positieve effecten voor de landbouwproductie ziet, maar wel voor de biologische bedrijfsvoering in totaal en zeker voor hun bedrijf waar ze openstaan voor educatie, recreatie en de verkoop van eigen producten (zoals boerenijs).
- Braakman vraagt zich af of je landschapselementen altijd op historische wijze moet realiseren. Hij wil ook nieuwe dingen maken. Zijn bedrijf ligt in een jonge ontginning (jaren '70). Moet je daar dezelfde dingen doen als op een bedrijf in een oud cultuurlandschap? Bij landschapselementen die van oudsher aanwezig zijn, ligt het accent op de streekeigenheid. Het verdient in principe de voorkeur een houtwal aan te leggen of te restaureren op de manier zoals dat gebruikelijk is in de streek. In de Friese Wouden is dat anders dan in de Achterhoek. Daarnaast

is het ook een uitdaging om nieuwe elementen te ontwerpen, maar die moeten dan wel aansluiten bij de eigenheid van de streek.

Hoe kun je de bijdragen aan natuur en landschap verwaarden?

In de Catalogus Groenblauwe Diensten worden de maximale bedragen vermeld voor vergoedingen voor het beschikbaar stellen van grond en voor maatregelen die door Brussel worden toegestaan. Het is aan de provincies om de invulling van de groenblauwe diensten met grondeigenaren te organiseren.

In de catalogus wordt voor de aanleg van nieuwe landschapselementen uitgegaan van een maximale vergoeding van €1100,- /ha/jaar voor inkomstenderving. Opgeteld bij onderhoudsvergoedingen en vergoedingen voor het plaatsen en in stand houden van rasters kan de jaarlijkse vergoeding op ca. €2000,- /ha komen. Door de vergoeding voor het beschikbaar stellen van grond (inkomstenderving) komt het totaal hoger uit dan in het verleden mogelijk was met Programma Beheer (SAN).

Elke provincie gaat op zijn eigen manier om met de uitwerking van de Catalogus. Provincie Noord-Brabant heeft pakketten gemaakt, maar bijvoorbeeld de provincie Overijssel zegt: “laat degene die wat te bieden heeft maar komen, dan toetsen we dat aan de catalogus en kijken we of we een contract kunnen sluiten”.

Vervolg

Zo ontstaat de vraag of biologische boeren in Overijssel gezamenlijk een aanbod kunnen doen aan de provincie. Dit zou een *pilot* kunnen zijn binnen het bestaande instrumentarium en een opmaat naar een collectieve/generieke aanpak in 2013 bij een verschuivende GLB.

De boeren zijn hier in geïnteresseerd en houden graag contact over het vervolg van het project.

4.3 De Graafschap

4.3.1 Gebiedstypering en streefbeelden

Wat is typisch aan het landschap in de Graafschap?

De Graafschap behoort tot het Nederlandse kampenlandschap. Het landschap wordt volgens de Nota Belvédère (1999) gekenmerkt door een afwisseling van dekzandruggen, dekzandvlaktes en oude beekdalen in een relatief klein gebied. Op veel dekzandruggen zijn sinds de Late Middeleeuwen door plaggenbemesting essen ontstaan, die hier en daar nog duidelijk te herkennen zijn. Het landschap kent een kleinschalige afwisseling van bos, bosjes, open gebieden, akkers en hier en daar oorspronkelijke houtsingels en houtwallen. Daarmee is het gebied afwisselend, met van oudsher een sterk verspreide agrarische bebouwing, waaronder historische boerderijen in samenhang met erfbeplantingen. Beeldbepalende historische elementen zijn bijvoorbeeld waterputten, hooibergen, duiventillen, boomgaarden, boerentuinen en monumentale bomen. In de gebieden met landgoederen is de schaal van de percelen weliswaar groter geworden, maar is de landschapsstructuur in grote lijnen nog vrij gaaf. In de heideontginningsgebieden en in de broeken is het landschap veel grootschaliger geworden en zijn veel beplantingen opgeruimd; een proces dat nog steeds voortschrijdt.

Kleine graslandjes en esjes die omsloten zijn door bos zijn landbouwkundig weinig interessant, maar voegen veel toe aan de belevingswaarde van het landgoederenlandschap.

De landgoederen en buitenplaatsen zijn aangelegd vanaf de 17de eeuw, op de overgang van de dekzandruggen naar de beekdalen en het IJsseldal. De daarmee samenhangende rijkdom aan bossen, laanbeplantingen en parken is kenmerkend voor

het gebied. De tuin- en parkaanleg zijn vaak nog herkenbaar als ontworpen landschapsonderdelen. Vooral rond Vorden is de concentratie landgoederen zo groot dat van een ‘landgoederenlandschap’ sprake is. De grote hoeveelheid aan monumentale gebouwen uit diverse perioden (kastelen, landhuizen, boerderijen) maakt de Graafschap cultuurhistorisch bijzonder waardevol.

Het gebied heeft een bijzondere waterhuishouding met een fijn vertakt patroon van (gekanaliseerde en genormaliseerde) beken, die vroeger op veel plaatsen aansloten op vloeiwiedesystemen. Dubbele waterlopen zorgden ervoor dat het land met kalkrijk grondwater kon worden bevoeid, terwijl zuur regenwater werd afgevoerd. De ‘beken’ hebben om die reden vaak een kunstmatige loop, hoger gelegen dan de oorspronkelijke loop in het diepste deel van het beekdal. De beken functioneerden niet alleen ten behoeve van de landbouw, maar werden ook gebruikt voor de aandrijving van watermolens. De archeologische waarde van het gebied wordt met name bepaald door de gave escomplexen (Epse, Gorssel, Eefde en ten zuiden van Harfsen). Het gebied is rijk aan goed geconserveerde bewoningssporen uit de Late Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen, met name langs het IJsseldal. Onder de esdekken op de dekzandruggen, vooral langs de beekdalen, wordt een grote rijkdom aan bewoningssporen aangetroffen uit de periode Bronstijd tot Vroege Middeleeuwen.

De steilrand langs de hoog gelegen, oude es herbergt veel soorten wilde planten en dieren; de es is opgehoogd door eenwenlange bemesting met plaggenmest.

Versterking van het landschap

Het landschap in het *pilot*-gebied is nog goed leesbaar. Het wordt voor de landbouw echter steeds moeilijker om in dit kleinschalige landschap overeind te blijven. En dit terwijl juist de landbouw een cruciale rol heeft gespeeld bij het ontstaan van dit attractieve landschapstype. De vraag is hoe landbouw ook in de toekomst kan blijven bijdragen aan het eigen landschappelijk karakter en aan de biodiversiteit. Dit wordt in onderstaande streefbeelden beschreven.

- **Streefbeeld verticale samenhang: expressie van grote variatie in de ondergrond**

Door de afwisseling van dekzandruggen, dekzandvlaktes en oude beekdalen is de variatie in bodemtype en grondwaterstanden groot. Door bij het landgebruik hier op in te spelen, worden de verschillen gecultiveerd (i.p.v. genivelleerd) en wint het landschap aan leesbaarheid. Bovendien kan dan een grote variatie aan plant- en diersoorten ontstaan. Dit betekent bijvoorbeeld dat de hogere gronden gebruikt worden voor graan of andere akkerbouwgewassen; op en rond de hogere essen zijn boomsoorten als Zomereik, Es, Linde en Beuk typerend. De lager gelegen gebieden worden als grasland benut. Hier zijn boomsoorten als Els, diverse wilgen en populier karakteristiek.

- **Streefbeeld horizontale samenhang: een wirwar van patronen die toch een functie hebben**

Het typische van de patronen in het Graafschapse kampenlandschap is de schijnbare willekeur. De patronen van percelen, waterlopen, wegen en beplanting zijn heel onregelmatig. Dit is echter geen toeval. De wegen volgen de hogere ruggen in het landschap en zijn functioneel, lanen lopen bijvoorbeeld van een kasteel naar een dorp, waterlopen liggen in de lagere delen (maar zijn soms ook kunstmatig opgeleid), perceelsvormen volgen overgangen in de ondergrond en boerderijen liggen op de randen van dekzandruggen of op dekzandkopjes.

- **Streefbeeld seizoenssamenhang: breed spectrum van kleuren en vormen**

De heterogeniteit van de landschapseenheden met hun specifieke abiotische en biotische eigenschappen, komt tot uiting in een breed kleuren- en vormenspectrum in het jaarverloop. De bouwlanden op de essen worden kleur- en vormrijker vanaf het vroege voorjaar en kennen een top in de (na)zomer. In de lage, nattere delen zijn de monotone groene graslanden vervangen door een schakering van graslanden die in opeenvolgende periodes kleur hebben. De slootkanten vormen langdurig een kleurrijk en structuurrijk netwerk.

Door de vele typen beplantingen heeft het jaarverloop veel dynamiek. De houtwallen met hun verscheidenheid aan struiken en bomen zijn jaarrond structuurrijk en vooral in het voor- en najaar zeer kleurrijk. De bodem van de laaggelegen bosjes is in het vroege voorjaar gekleurd door voorjaarsflora met veel Bosanemoon. Het vele hout op en rond de erven zorgt voor een groot ruimtelijk verschil, en grote verschillen tussen de seizoenen. In de zomer gaan de bedrijfsgebouwen grotendeels schuil tussen bomen en struiken; in de winter zijn alle gebouwen zichtbaar. Bermen, greppels en perceelsranden met een schrale vegetatie zijn kleurrijk in de lente en in de zomer.

- **Streefbeeld historische samenhang: doorborduren op onregelmatigheid**

Ondanks het feit dat de kleinschaligheid van het landschap geleidelijk afneemt om de agrarische bewerking efficiënter te maken, blijven de onregelmatige patronen typerend voor de Graafschap. Voor de opbrengst van houtige beplantingen worden naast oude, zichzelf bewezen functies ook nieuwe functies gezocht. Nieuwbouw van stallen en schuren sluit in materiaal en vorm aan op de historische bebouwing. Grote kunstgrepen in de waterhuishouding verdwijnen en de waterlopen (gekanaliseerde beken) krijgen weer een meer natuurlijk verloop. Er wordt plaats ingeruimd voor moeras om meer water in het gebied vast te houden, met o.a. elzenbroekbossen met hun typische voorjaarsflora.

4.3.2 Hoe kunnen landbouwbedrijven bijdragen aan het streekeigen landschap?

Op het niveau van het hele bedrijf met de percelen

1. Verticaal: Samenhang tussen ondergrond en grondgebruik

- Gronden in de lage, nattere delen zijn in gebruik als grasland, gronden op de hoge delen als bouwland, voor landbouw onbruikbare stukken krijgen een natuurfunctie.
- Het beheer van grasland is zodanig dat er een soortensamenstelling ontstaat die iets laat zien van de ondergrond. In de natste delen komt aldus bloemrijk grasland tot ontwikkeling, met soorten als Echte koekoeksbloem en Dotterbloem en op vochtige plaatsen met Pinksterbloem en Kruidende boterbloem.

2. Horizontaal: Aansluiting van het bedrijf op de omgeving

- Het landbouwbedrijf sluit qua schaal (open/besloten) aan op de ruimtelijke opbouw van de omgeving. In het Ruurlosche Broek bijvoorbeeld is het landschap opener dan bij de landgoederen rond Vorden.
- De patronen van beplanting, paden, greppels, waterlopen en percelering op het bedrijf sluiten aan op de patronen in de omgeving. Op de ene plek zullen de patronen meer rechthoekig en regelmatig zijn, op een ander plek zijn de patronen juist gebogen en onregelmatig.
- De functionele samenhang met de omgeving komt tot uitdrukking in de toegankelijkheid van het bedrijf. Dit kan bijvoorbeeld door het toestaan van de aanleg van (kerke)paden, verkoop van eigen producten aan huis, excursies of een boerderij-camping.

3. Seizoen: Kleurige percelen

- Akkerbouwgewassen op de hogere bouwlanden zorgen voor variatie aan kleuren en vormen gedurende een groot deel van het jaar. Het akkerland is in de winterperiode kaal en bruin of ingezaaid met een groenbemester.
- Het grasland laat gedurende de lente en de zomer een aantal kleuren zien die het moment in het jaar tot uitdrukking brengen (roze, rood, geel, wit). Afhankelijk van de bodem (beekdal, zand of venig) en het beheer (weiland of hooiland), zijn

er meer of minder kleuren te verwachten. Door een gevarieerd maai- en weidebeheer zijn er gedurende een lange periode kleurrijke percelen te zien.

4. Historie: Ontwikkeling in het grondgebruik

- Het grondgebruik is kenmerkend voor de historie van het gebied en in de jaren dat de betreffende boer het bedrijf voert is er een toename van streekeigen kenmerken zichtbaar. Dit komt onder andere tot uiting in het in stand houden en ontwikkelen van graslandvegetatie, de versterking van de ruimtelijke opbouw en het diversifiëren van kleuren.

Op het niveau van de landschapselementen

Solitaire eik, een karakteristiek element in het landschap van de Graafschap.

5. Verticaal: Expressie van de ondergrond in natuurlijke elementen

- De landbouwbedrijven zijn rijk aan natuurlijke elementen. Van het totale bedrijfsoppervlak is 5 procent of meer beschikbaar voor natuurlijke elementen (zie Tabel 1). Afhankelijk van de plek waar het bedrijf of de kavel ligt, zijn er

sloten, greppels, perceelsranden, bermen, poelen, moerasbosjes, houtwallen, struweel, knotbomenrijen, solitaire bomen en klein fruit. Daarnaast hebben ook de landbouwkundige elementen een natuurfunctie, zoals de akkers en de akkerranden voor broedvogels als Patrijs en kwartel en voor akkeronkruiden, en het grasland voor weidevogels als Kievit en Wulp. Onbemeste perceelsranden herbergen plantensoorten die vroeger algemeen in de graslanden voorkwamen, zoals Pinksterbloem, Duizendblad, Ruige veldbies en vele grassoorten.

6. Horizontaal: Samenhang tussen landschapselementen en patronen

- De parcelering is duidelijk geaccentueerd zodat het ruimtelijke karakter zichtbaar wordt. In de lage delen gebeurt dit door rietkragen, bloemrijke slootkanten, elzensingels, knotwilgen en broekbosjes. Op de hogere delen zijn het steilranden, houtwallen, hagen en bosjes.
- De landschapselementen op het bedrijf maken deel uit van een ecologisch netwerk dat houtig, nat of kruidachtig kan zijn. Overal liggen minstens twee goed ontwikkelde netwerken die bijdragen aan de ruimtelijke karakteristiek waarbij er altijd een kruidachtig is. In beekdalen ligt dit langs slootkanten, op de hogere gronden langs steilranden, houtzomen en bosranden. Afhankelijk van de plek bestaat daarnaast een houtig netwerk van erfbeplanting, bosjes, struweel en lineaire elementen of een nat netwerk van sloten, poelen en moerasjes.

7. Seizoen: Sterk kleur- en vormverloop in landschapselementen

Deze rietkraag markeert een nat beekdal dat hier is ingeklemd door hogere gronden (essen).

- Door goed beheer van alle kruidachtige randen (maaien en afvoeren) ontstaan soortenrijke begroeiingen die indicatief zijn voor de ondergrond. Deze laten vanzelf de kleuren zien die passen bij de plek en bij de tijd in het jaar.
- Door het creëren van een mantelzone van struiken en kruiden in houtwallen, bosranden en erfbeplantingen, ontstaat een opeenvolging van bloem- en vruchtvorming.

8. Historie: In stand houden en uitbreiding van de landschapselementen

- Er zijn veel landschapselementen en patronen die iets vertellen over de geschiedenis van het gebied, zoals kampjes, steilranden, kerkepaden, hakhoutbosjes, houtsingels, beken en sloten. Deze worden goed beheerd en de boer heeft bovendien in de loop der tijd landschapselementen toegevoegd die passen bij de omgeving.
- De beplanting heeft een gevarieerde leeftijdsopbouw met bomen uit verschillende leeftijdscategorieën.

Houtwal met Zomereik en een ondergroei van Adelaarsvaren, een veel voorkomend landschapselement in de Graafschap.

Op het niveau van het erf

9. Verticaal: Expressie van ondergrond op het erf

- Op het erf is naast gebouwen en bestrating minstens 40 procent van het oppervlak beschikbaar voor beplanting, bloemenborders, moestuin, kruidentuin, fruitbomen, heggen, huisweide, poel, boomgaard en overhoekjes.

- De beplanting is inheems en bestaat uit bomen zoals eik, es, wilg, populier, en (lei)linde, uit hagen van meidoorn, beuk, hulst, hondsroos, veldesdoorn en uit struiken zoals vlier en hulst.
- Gebouwen en opslagplaatsen op het erf bieden huisvesting en/of voedsel aan vogels zoals de kerkuil, zwaluwen, Huismus, Witte kwikstaart en aan kleine zoogdieren.

10. Horizontaal: Aansluiting van het erf op de omgeving

- Het erf heeft een inrichting met een duidelijke voor- en achterkant met een goede aansluiting van particulier naar openbaar gebied, in erfverharding en beplanting.
- Hagen, solitaire bomen en erfbosjes bepalen de beslotenheid van het erf en vormen de structuur voor de verdere invulling. De functionele relaties tussen de verschillende gebouwen en ruimtes op en rond het erf komen tot uitdrukking in de transparantie van de grenzen en het patroon van paden en verharding. De bebouwing is opgenomen in de beplantingsstructuur, zodat een geleidelijke overgang van het erf naar de omringende velden ontstaat. Het erf is niet verrommeld door oude machines, autobanden, puin en plastic. Voor de opslag van plastic balen is een aparte ruimte op het erf beplant, zodat de balen min of meer aan het zicht zijn onttrokken.

11. Seizoen: Sterk kleur- en vormverloop op het erf

- Op het erf zijn natuur en cultuur relatief sterk met elkaar verweven. Dat komt tot uiting in het verloop van kleuren en vormen gedurende het jaar. Dat kan er als volgt uitzien: in de tuin komen in het vroege voorjaar de heldere kleuren van bolgewassen naar voren. De bloesem van de fruitbomen zorgt voor een kleurexplosie in april en mei. Deze wordt opgevolgd door de bloei van struiken in de erfbeplanting, zoals de hondsroos en de vlier. De geschoren hagen worden voller en groener en versterken de ruimtelijke structuur van het erf. Uit de rode knoppen van lindes verschijnen lichtgroene bladeren, de Paardenkastanje bloeit met witte of rode kandelaars en de eiken beginnen voorzichtig met blad. In juni en juli komen de tuin en de moestuin tot volle ontwikkeling. Er is altijd wel wat kleur, en dat blijft tot ver in het najaar zo, wanneer bijvoorbeeld de dahlia's het typische herfstkarakter van de tuin bepalen. Na de herfstverkleuringen in de hagen, de tuin en de moestuin, is het erf pas na de jaarwisseling echt winters. Ook gedurende de winter geven de hagen en de wintergroene struiken zoals buxus en hulst het erf structuur.

12. Historie: Bebouwing en beplanting op het erf versterken streekeigenheid

- De bestaande situatie wordt goed beheerd, zodat de geschiedenis van het erf leesbaar blijft. Bij nieuwbouw en beplanting wordt voortgeborduurd op deze bestaande situatie en wordt er dus rekening gehouden met streekeigen kenmerken. Een grote, ronde deur in de voor- en achtergevel van een nieuwe stal is hiervan een voorbeeld; het refereert aan de ronde indeur van het Saksische boerderijtype. De variatie en ouderdom van bomen en struiken is in de loop der tijd toegenomen.

4.3.3 Draagvlak en opvattingen over natuur bij de biologische boeren

Om na te gaan hoe de biologische boeren in de Graafschap denken over het versterken van de rol van de bedrijven voor natuur (biodiversiteit) en landschap, werd op 17 december 2007 een bijeenkomst georganiseerd in het dorpshuis van Vorden. Aanwezig waren zes biologische boeren, Sjors Willems (Biologica), en Anton Stortelder en Karina Hendriks (namens Alterra).

Wat wordt hier nu door de boeren gedaan voor natuur en landschap en waarom?

De aanwezige biologische boeren blijken al zeer actief met natuur- en landschapsbeheer op hun bedrijven bezig te zijn. Ze hebben daar ook zo hun eigen motivatie voor:

- G.W. Boeijink heeft in Ruurlo een bedrijf met 75 zeugen en bijbehorende vleesvarkens (“is aan de krappe kant”). Na moeilijke opstartjaren loopt het nu goed. Het bedrijf is slechts 13ha groot; dus hij moet mest afzetten. Dat kost momenteel € 28,- / ton terwijl er nog steeds een groot tekort aan biologisch mest is in de biologische sector. Een tijdje geleden leverde de mest nog een paar euro per ton op. Hij zou 35ha grond moeten hebben om geen mest te hoeven afvoeren. Natuur op het bedrijf bestaat in de vorm van een kikkerpoel en knotwilgen, nestkasten en her en der een boom. Naar schatting 3% van het oppervlak is beschikbaar voor landschapselementen. Boeijink heeft een SAN-pakket. Zijn motivatie voor natuurbeheer: “Natuur is een beetje mijn hobby, er is leven rondom het huis”. Af en toe komen er groepen voor excursies (o.a. van supermarkten zoals Tesco); ook voor hem is natuur interessant. “Ik zit al op een mooie plek, op de grens van het Ruurlosche Broek en Lochem, vlakbij het Stelkampsveld. Dit wordt mogelijk een Natura-2000-gebied. Daarom wil ik nu een nieuwe milieuvergunning aanvragen, want dat kan in de toekomst lastiger worden.”
- Ria Fokkink heeft een bedrijf van 8,5ha eigendom en paar hectare pacht van Landgoed Onstein in Vorden waar ze 100 melkgeiten houdt. Alles is grasland, voornamelijk grasklaver dat een keer per 5 of 6 jaar wordt vernieuwd als de bedekking van klaver sterk is afgenomen. Alle mest blijft op het eigen bedrijf; stro en krachtvoer worden aangekocht. De melk gaat nu naar een particuliere kaasmaker, maar het is haar wens om een eigen kaasje te ontwikkelen. De opbrengst van geitenmelk is laag momenteel, afgezet tegen stijgende kosten. Naast de geiten komen er zorgcliënten naar het bedrijf (mensen met verstandelijke beperkingen en met psychiatrische problemen). Zij heeft dus twee banen: geitenhouder en zorgbegeleider. Ook heeft ze een zorgbegeleider in dienst. Op het bedrijf is natuur in de vorm van een kikkerpoel en een vlechtheg. Ze heeft geen SAN-pakket, maar het bedrijf is wel gelegen in de EHS. Voor 2ha laaggelegen land krijgt ze een beheervergoeding. Het gras wordt gehooïd en verkocht, de geiten eten het niet. Als motivatie voor haar activiteiten noemt Fokkink: “Het is mooi voor mezelf.” Ze wil ook proberen een vlechtheg als afrastering aan te leggen.

- Het melkveebedrijf van Herman Bolink ligt op Klein Dochteren aan de rand van het Groote Veld bij Lochem en is 46ha groot. De melk van de 70 melkkoeien gaat naar EKO-Holland, mest die over is gaat naar biologisch-dynamisch bedrijf de Vijfsprong. Bolink is omgeschakeld naar biologische landbouw, omdat er een groot natuurgebied zou komen. Hij dacht: “Als ik biologisch ga boeren dan kan ik hier blijven”. Natuur op het bedrijf is er in de vorm van bos, houtwallen, knotwilgen (worden door ANV Onderholt onderhouden), kikkerpoel, kerkuil, reeën, kieviten, vossen, kraaien/roeken. In totaal is het zo’n 10% van het bedrijfsoppervlak. Hij heeft op zijn bedrijf vrij veel last van beschermde dieren: “Reeën komen wel bij ons eten, maar niet bij de burens; ze houden van klaver.” Bolink heeft niet veel tijd voor onderhoud, dus laat hij veel doen. Hij heeft geen SAN-pakket. “Ik ben er huiverig voor. Je moet er veel voor doen en tegelijkertijd liggen de claims en boetes op de loer.” Deze houding is ontstaan door slechte ervaringen met de AID. Wegens het ontbreken van twee oormerken kreeg hij een hoge boete en zelfs hechtenis opgelegd. “Ik voel me een crimineel op mijn eigen bedrijf.” Daarom doet hij nergens meer aan mee. Grond pachten van Natuurmonumenten gaat moeilijk als privaat bedrijf is zijn ervaring. De grond gaat eerder naar bedrijven die al van Natuurmonumenten zijn. Bolink heeft ook moeite met natuurontwikkeling: “Ik ben het er niet mee eens dat landbouwgrond die door onze grootouders met pijn en moeite is ontgonnen weer teruggaat naar natuur. Waarom gaan we niet allemaal biologisch werken en beheren we de grond samen? En tegelijkertijd biologisch voedsel produceren.”
- Peter Vels heeft een biologisch-dynamisch melkvee- en varkensbedrijf in Hummelo. Het bedrijf is ca. 50ha groot; er zijn 50 stuks melkvee en 100 vleesvarkens. Het bedrijf ligt in een gevarieerd landschap met akkers en grasland. Natuur op het bedrijf is te vinden in de vorm van: 0,8ha hoogstamfruitbomen, knotbomen, 3 soorten zwaluwen op het erf, kerkuil, bosuil, steenuil in de bongerd, en reewild in het veld. De vogelwerkgroep hangt nestkasten op en ringt vogels. Vels verbouwt koolzaad en vlaszaad als krachtvoervervanger. “Dat is ook mooi in het landschap.” Hij heeft een eenmalige pacht (6 jaar) bij Natuurmonumenten van een strook grond langs de Roode beek: niet mesten en laat maaien. Het contact met Natuurmonumenten is goed. Daarnaast heeft hij 10ha SAN chemie- en kunstmestvrije graanteelt en 1,5ha randenbeheer (bonte weiderand). Dat gaat op zich wel goed. Je moet dan ook voldoen aan de Goede Landbouw Praktijk. Bij hem betekent dat o.a. een erfafsluiting d.m.v. een ketting vanwege de varkens op zijn bedrijf. Maar de varkensstal zelf is open; zwaluwen vliegen in en uit; dus heeft dat dan wel nut? Wegens het ontbreken van die ketting kreeg hij 900 euro boete. Hij is nu weer bezig met bezwaarprocedures etc. Als motivatie voor zijn activiteiten zegt Vels: “Het past van oudsher bij het landschap. Niet zozeer omdat het functioneel is voor de bedrijfsvoering. Het is wel leuk bij het geven van excursies, je hebt gemakkelijk een eigen verhaal te vertellen. Ook is het natuurlijk meegenomen als mensen blijven hangen bij de boerderijwinkel waar o.a. vlees en kaas worden verkocht.”
- Henk Smallegoor heeft een melkveebedrijf van 40ha langs de Berkel in Almen, hij zit daar nog niet zo lang. Hij heeft natuur op het bedrijf in de vorm van een meidoornhaag (“Is dat wel streekeigen?”), houtwal, kikkerpoel, kerkuilkast en randenbeheer. Hij doet niet mee aan SAN, maar heeft wel bekeken of SN iets

zou kunnen zijn voor zijn bedrijf. Dat zou op zijn locatie echter betekenen dat alles moet worden vernat.

- De maatschap Bert Wagenvoort en Ben Lichtenberg ligt met 160ha verspreid over twee locaties in Vorden, nl. op Hackfort (grond van NM) en op Kieftskamp (grond van het Gelders Landschap). Er zijn veel waterlopen op het bedrijf, de percelen liggen verspreid en zijn klein; al met al een lastige bedrijfssituatie met hoge bewerkingskosten. Er is melkvee en er zijn wat paarden. Op de Kieftskamp loopt het melkvee; in de nieuwe stal broedt al een kerkuil. “Blijkbaar heeft die het hier naar zijn zin.” Randenbeheer hebben ze in de SAN. Gronden worden beweid, het maaien staat ten dienste van het weiden. Op Hackfort zit veel grond in SAN of SN. Sinds het melkvee hier niet meer loopt, zijn de graslanden wel veranderd. De SN gronden zijn al 10 tot 12 jaar niet bemest en zitten daardoor nu vol met Pitrus, Jacobskruiskruid en andere planten waar de boer weinig mee kan. Natuurmonumenten snoeit weinig in de randen zodat de schaduwwerking steeds groter wordt. Ze experimenteren met vruchtwisseling van grasklaver, graan en maïs (kleinschalig) om een effectiever mineralenbeheer te bereiken, o.a. door stikstof goed te benutten. Sinds kort verbouwen ze ook spelt voor bakkerij de Driekant in Zutphen. De opbrengst is nog niet zo hoog, maar de prijs voor spelt is goed. Verder doen ze mee aan een ‘Boerderijschoolproject’, waarbij kinderen uit groep 6 en 7 ongeveer 25 dagdelen per jaar op het bedrijf komen. Dat is leuk; het gaat goed en het is voor de toekomst ook een perspectief.

Bedrijf van Bert Wagenvoort en Ben Lichtenberg met een nieuwe open potstal voor het (melk)vee; dit bedrijf beheert veel gronden van Natuurmonumenten en het Gelders Landschap.

Willen de biologische boeren bijdragen aan natuur en landschap?

Dat het antwoord op deze vraag een volmondig ja is, blijkt wel uit wat de boeren nu al doen op hun bedrijf. Allemaal zijn ze actief bezig met natuur- en landschapsbeheer, soms tegen vergoeding, soms zonder vergoeding. Vels is zeker positief als het gaat om bestaande natuurwaarden te onderhouden en te stimuleren: “Je woont en werkt nu eenmaal in die omgeving, dan moet je daar ook zorg voor dragen, dat is een morele verplichting”. Wagenvoort vindt, naast het economische plaatje, de aandacht voor de kringlopen op het bedrijf belangrijk.

Hoe staan de biologische boeren tegenover het opstellen van een natuurnorm?

De biologische boeren staan positief tegenover het opstellen van een natuurnorm. Zeker als hier een vergoeding voor gekregen kan worden. Voor Vels is dit ook een reden om hier vanavond te zijn: “Hoe kun je als biologische boer ook aan geld komen voor landschapsbeheer zonder al die sores van bezwaarprocedures etc.?” Hij vindt het een prima idee, zeker als het goed is in te passen in de dagelijkse bedrijfsvoering. Er mag wat hem betreft ook best een langetermijnvisie bijkomen. Hij vindt ook dat het naleven van de richtlijnen evt. meegenomen moet kunnen worden in de SKAL-controle. Zo kun je de controles combineren.

Er zijn wel vragen en aanmerkingen op het idee. Zo vraagt Fokkink zich af: “Als biologische bedrijven meer bieden, dan zou dat toch nu al een reden voor een vergoeding moeten zijn? Waarom moet het persé zichtbaar zijn? Bodemleven is toch ook waardevol?! Het is de ‘ondergrondse veestapel’. Vergoeding van certificeringkosten door de overheid is eerste stap.” Wagenvoort vindt het belangrijk dat er bij een eventueel pakket voor biologische boeren meer flexibiliteit aanwezig is dan bij de huidige SAN-pakketten. Smallegoor vindt het een goed idee, maar pleit wel voor vrijwilligheid. Fokking voegt nog toe dat er wel goed over de prestaties gecommuniceerd moet kunnen worden: “Niet zo zwart/wit als door de AID wordt gecontroleerd, zoals vanavond werd aangegeven”.

Welke ideeën zijn er over de invulling van zo'n norm?

Vruchtwisseling

Verplichte vruchtwisseling op gronden die zich daarvoor lenen. Dit leidt tot een gewasdiversiteit die het landschap aantrekkelijk maakt, en tot het zichtbaar maken van landschapselementen als essen en kampen doordat daar o.a. graan op staat. Graan heeft een meerwaarde voor de burger en voor dier en plant (akkeronkruiden).

Composteren

Composteren van al het organische materiaal dat vrijkomt door het beheer. Bedenk wel dat hier kennis voor nodig is een investering i.v.m. de aanleg van een compostplaats. Wagenvoort: “De kringloopgedachte vind ik het uitgangspunt. Er zal afgesproken moeten worden wat er wel en niet gedaan wordt. Ook hier is uitgangspunt: wat is de potentie? De praktische werkbaarheid is een pré”. De C/N

verhouding (via grondonderzoek vast te stellen) in de bodem is een indicator voor duurzaamheid.

Schaduw

Schaduwbomen als beschutting voor koeien.

Nadeel is wel dat de kwaliteit van het gras veel minder is op deze schaduwplekken. Verder kunnen er uierproblemen ontstaan door het trappen op spenen, als veel koeien met op een plek liggen.

5 % natuur

Dat lijkt een haalbare norm. Maar hoe zit dat met de 170kg N/ha. Telt de grond die voor landschapselementen beschikbaar wordt gesteld dan nog mee?

Streekeigen elementen

Gedacht wordt aan essen, kampen, coulissen, randen met Adelaarsvaren, hoogstamfruit, bijenteelt en nestkasten.

Welke gedachten zijn er over de effecten van natuur en landschap op de landbouwproductie?

De meeste boeren zien geen positieve effecten van natuur- en landschapsbeheer op hun landbouwproductie.

- Boeijink ziet wel de positieve uitwerking op het imago van het bedrijf.
- Volgens Bolink heeft natuur geen meerwaarde: “Van percelen met veel schaduw komt een mindere kwaliteit veevoer.”
- Fokkink vindt: “Natuur hoort er gewoon bij om het bedrijf compleet te maken. Ik geloof niet dat het veel meerwaarde heeft voor de landbouwproductie in mijn situatie.”
- Voor Vels is belangrijk: “Enige bemesting moet mogelijk blijven om de productie op de grond op gang te houden, onder andere door groenbemesting, verbouwen van gras/klaver, bekalken, compost. Verschralen kan langs sloten, overhoekjes.”
- De meerwaarde kan in de optiek van Wagenvoort worden verbeterd door het goed composteren van maaisels van randen etc. met dierlijke mest. “Het goed composteren vergt extra aandacht, bijvoorbeeld voor zaden van ongewenste planten.”

Hoe kun je de bijdragen aan natuur en landschap verwaarden?

Over de mogelijkheden om tot een vergoedingssysteem te komen zijn nog geen concrete ideeën in de groep. Wel vinden de boeren dat voor een bedrag van enkele honderden euro's/ha/jr het interessant kan worden om zich in te zetten voor het natuur- en landschapsbeheer.

Vervolg

De boeren zijn geïnteresseerd en houden graag contact over het vervolg van het project.

5 Versterking van biodiversiteit en landschap op biologische bedrijven

Op basis van de gesprekken in de regio's en van de gedachte dat versterking van natuur en landschap op een streekeigen wijze moet worden ingevuld, wordt in dit hoofdstuk een voorstel voor een nieuwe natuurnorm geformuleerd die goed aansluit op de biologische bedrijfsvoering. Deze norm biedt het kader voor het ontwikkelen van meer gedetailleerde bedrijfsplannen.

5.1 Overwegingen bij een nieuwe norm

Accent op biodiversiteit of landschap?

In ANNA en in het voorstel dat Nederland enkele jaren geleden aan het IFOAM heeft gedaan, ligt het accent sterk op biodiversiteit. Landschap komt zijdelings en summier aan bod. Uit de discussies die binnen het project zijn gevoerd met boeren en uit de maatschappelijke discussie over het GLB (zie hoofdstuk 6) blijkt dat het landschap steeds meer aandacht krijgt. Ook in Brussel (EU) mag het landschap zich verheugen op toenemende maatschappelijke belangstelling en zorg. Het landschap kan als context en drager van biodiversiteit fungeren.

Regeling voor de gehele biologische sector of alleen voor degenen die dat willen?

Een terugkerende vraag is of de norm voor de hele sector moet worden ingevoerd (onder het EKO-keur), waarbij elke boer een vergelijkbare vergoeding krijgt, of dat het moet gaan om vrijwillige deelname. In de workshops in de drie regio's werden beide standpunten gehuldigd. Wel is er eensgezindheid over dat in bepaalde sectoren (bijvoorbeeld in de glastuinbouw) de regeling niet relevant is. Verder is de vraag aan de orde geweest of een natuurnorm beperkt moet blijven tot de biologische sector; het is denkbaar dat gangbare bedrijven die gemotiveerd zijn om een bijdrage te leveren aan de biodiversiteit ook in aanmerking zouden moeten komen.

Vaststaande criteria of criteria in oplopende veeleisendheid gedurende de beginjaren?

Omdat natuur- en landschapswaarden niet van vandaag op morgen ontwikkeld zijn, valt er iets te zeggen voor het inbouwen van een aantal stappen in de deelname en de beloning. Men kan echter ook verdedigen dat een volledige beloning pas terecht is wanneer aan de (vaste) criteria wordt voldaan.

5.2 Randvoorwaarden voor een nieuwe norm

Op basis van de voorgaande analyse en gesprekken met deskundigen uit onderzoek en het veld zijn de volgende randvoorwaarden voor een natuur- en landschapsworm opgesteld. Het systeem:

- is eenvoudig, zowel om er mee te werken als om te controleren;

- biedt heldere en strakke kaders met daarbinnen voldoende vrijheid om een bedrijfseigen invulling te geven;
- leidt tot streekeigen natuur- en landschapskenmerken;
- bevat kwantitatieve aspecten (oppervlakte) en kwalitatieve aspecten (bedrijfsvoering);
- is goed, helder te communiceren naar derden, zoals beleid en consumenten;
- leidt tot enthousiasme en ontwikkelingsdrang bij de boer;
- sluit in doelstellingen aan bij (vooralsnog intentionele) beleidsontwikkelingen in Europees verband zoals de *Pan European Biodiversity and Landscape Diversity Strategy* en de *Landscape Convention* en bij beleidsontwikkelingen van het Rijk, zoals Programma Landschap.

5.3 Inhoud van de natuurnorm

Uit de workshops in de drie regio's (Noordoostpolder, Noordwest Overijssel en De Graafschap) kwam naar voren dat de biologische boeren gemotiveerd zijn om een duidelijk omschreven, voor de streek specifiek pakket van natuur- en landschapskwaliteiten te leveren, op voorwaarde dat hiervoor een duurzame, voor inflatie gecorrigeerde jaarlijkse vergoeding wordt verstrekt. In de regio's is met de boeren verkend wat dit pakket zou kunnen inhouden. Het resultaat is dat de boeren duurzame prestaties willen leveren voor natuur en landschap en dat die worden ingepast in de bedrijfsvoering; het gaat dan niet zozeer om enkele losse elementen, maar om een functionele combinatie met de landbouwactiviteiten in een aangepast *bedrijfsstelsel*. De biologische landbouw heeft hiervoor al een goede basis, vooral doordat de biologische boer veel investeert in een actief bodemleven.

De biologische natuurboer kan een pakket van groene diensten leveren dat regiospecifiek is, passend in het volgende kader van voorwaarden. Deze voorwaarden zijn dus aanvullend op de SKAL-voorwaarden, o.a. geen gebruik van kunstmest en chemische gewasbeschermingsmiddelen.

1. minimaal 5 % van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen; deze oppervlakte wordt dus niet benut als cultuurgrond;
2. er is regelmatige vruchtwisseling (ruimtelijk en in de tijd) op gronden die zich daarvoor lenen (bouwlanden), wat leidt tot een grote gewasdiversiteit op het bedrijf;
3. de boer beheert deze landschapselementen door het uitvoeren of laten uitvoeren van periodiek onderhoud;
4. maaisel en ander organisch materiaal (bijv. takken) dat het beheer van de landschapselementen oplevert, wordt afgevoerd en, na compostering, opgenomen in de mineralenkringloop van het bedrijf;
5. in de broedtijd wordt aan weidevogels gelegenheid geboden om hun jongen groot te brengen; dit betekent: zorg dragen voor nestbescherming, en het bieden van voldoende beschutting en voedsel voor de kuikens, vanaf de 'ei-uitkomst' tot 'vliegvlug';
6. het groen op het erf krijgt extra aandacht; een oppervlakte van minimaal 40% van het erf wordt op streekeigen wijze aantrekkelijk ingericht;

Ad 1. De landschapselementen die aanwezig zijn passen bij de ondergrond (bodem, water, reliëf), waardoor ze een indicatieve betekenis krijgen en het landschap beter herkenbaar wordt. In de natte beekdalen passen elzensingels, rietkragen en knotwilgen; langs de essen zien we steilranden, begroeid met Adelaarsvarens of met eikenhakhout; voor heideontginningen zijn berken-eikensingels en schrale bermen indicatief. Om de boeren te adviseren worden voor verschillende regio's lijsten met streekeigen landschapselementen opgesteld. De boeren hebben bij het maken van het bedrijfsplan een belangrijke stem in het kiezen van de typen elementen die zij willen realiseren.

Wel zijn de landschapselementen zo gelegen dat ze aansluiten bij:

- de ruimtelijke patronen in de omgeving van het bedrijf (NB lijnvormige landschapselementen zijn nooit breder dan 10 meter; vlakvormige landschapselementen (bosjes, poelen e.d.) zijn nooit groter dan 1 ha),
- de cultuurhistorische patronen in de omgeving van het bedrijf,
- de ecologische patronen in de omgeving van het bedrijf, waarbij minimaal 2 van de 3 netwerken ontwikkeld zijn (kruidachtig, houtig of nat).

Voor de nieuwe landschapselementen geldt dat deze in principe verplaatst kunnen worden als deze de bedrijfsontwikkeling te zeer gaan beperken. Dit kan zich bijvoorbeeld voordoen als het bedrijf uitbreidt met aanliggende gronden en een landschapselement dat eerst op de kavelgrens lag midden in het vergrote perceel komt te liggen. In goed overleg met de contractpartner wordt dan binnen het bedrijf naar een redelijke compensatie gezocht.

Ad 2. Het gaat hierbij niet alleen om de variatie grasland en akkers, maar ook om verschillende gewassen op de bouwlanden in ruimte en tijd (vruchtwisseling). Dit leidt tot een bont kleurenpatroon waardoor het landschap aantrekkelijker wordt. Essen en kampen worden weer zichtbaar gemaakt doordat daar bijvoorbeeld granen verbouwd worden, met in de randen ruimte voor akkeronkruiden als Korenbloem en Klaproos. Variatie in akkerbouwgewassen betekent ook een grotere biodiversiteit in insecten en andere faunacategorieën, zoals kleine zoogdieren en foeragerende vogels.

Ad 3. Elk type landschapselement vergt periodiek onderhoud. Dit kan jaarlijks zijn, zoals bij het maaien van slootkanten, bermen en randen van waterpartijen en het knippen van heggen.

Twee- of driejaarlijks maaien levert hoge (ruigte)vegetatie in bijvoorbeeld overhoeken en langs steilranden. Knotbomen worden eens per 3 jaar geknot. Hakhoutwallen en kleine hakhoutbosjes worden om de 10 tot 15 jaar afgezet; dat geldt ook voor het onderhoud aan houtwallen, waar het 'onderhout' wordt gekapt en de 'overstaanders' worden gespaard. Het beheer van ieder element heeft zijn eigen ritme, waarbij met de tijd de structuur steeds karakteristieker wordt. Het beheersregime wordt in een beheersplan vastgelegd.

Het maaisel van een natuurgrasland is nauwelijks bruikbaar als veevoer en is daarom hier opgeslagen in de hoek van een weiland op het bedrijf van Spijkerman; op de achtergrond een broekbosje met Grauwe wilg en Zwarte els. V.l.n.r. Ton Spijkerman, Sjors Willems en Anton Stortelder.

Ad 4. Landschapsbeheer betekent oogsten in de natuur. Deze ‘oogst’ bestaat onder andere uit: maaisel, strooiselruigte, plaggen, takhout (al dan niet versnipperd), brandhout en timmerhout.

Een steeds groter probleem in het landschapsbeheer is dat het vaak niet rendabel is om het verkregen product (het organische materiaal) af te voeren, terwijl dit voor de ontwikkeling van de biodiversiteit juist wenselijk is. De waterschappen bijvoorbeeld laten het maaisel meestal achter op het maaipad langs de sloten waar het snel verrot, met als gevolg dat een overmaat aan mineralen (vooral N) vrijkomt. Dit leidt tot een soortenarme, ruderaal begroeiing. Afvoeren van het maaisel daarentegen leidt tot enige verschraling en het ontstaan van soortenrijke, bloemrijke slootkanten. In (oude) bosranden en singels wordt maaisel en bagger vaak gelost (boeren hebben een ontvangstplicht!), waardoor karakteristieke bosplanten verdwijnen onder de ruigte die hierdoor in deze randen ontstaat. Voor de niet-agrarische beheerders betekent afvoeren dat het maaisel gestort moet worden, en dat brengt veel extra kosten met zich mee. Maar ook de meeste boeren laten het maaisel langs sloten liggen, omdat afvoer te duur is en veel arbeid met zich meebrengt. In houtsingels wordt het hout wel afgevoerd, maar blijft het takhout meestal achter, waar het leidt tot ongewenste, verruiging (verbraming).

Ton Spijkerman in een bosrand die als gevolg van het niet afvoeren van maaisel is verruigd met Grote brandnetel.

De biologische landbouw is gebaat bij een hoog koolstofgehalte in de bodem; op de meeste biologische bedrijven is het huidige gehalte aan organische stof lager dan gewenst. Een hoge koolstof-stikstofverhouding is een indicatie voor duurzaamheid. Verder streeft men hier naar het steeds meer sluiten van de mineralenkringloop. Door nu al het maaisel, eventueel takhout (na versnippering) en plaggen – dus al het organische materiaal dat vrijkomt bij het landschapsbeheer - te composteren, kunnen de mineralen worden benut op de landbouwgronden. Dit draagt bij aan de beide doelen van de biologische landbouw: meer organische stof in de bodem, en een meer gesloten kringloop door benutting van de uit de natuur verkregen mineralen. Het systematisch afvoeren van maaisel en ander materiaal betekent ook dat daardoor ideale omstandigheden worden gecreëerd voor de ontwikkeling van biodiversiteit. Verder heeft het opnemen van het organische materiaal in de kringloop het voordeel dat het niet afgevoerd hoeft te worden naar elders, waardoor extra transporten achterwege kunnen blijven. Met andere landschapsbeheerders op en in de directe omgeving van het bedrijf (bijv. het waterschap) kunnen aanvullende afspraken worden gemaakt over afvoer van maaisel, zodat ook zij hun natuurdoelen beter realiseren.

Voor het composteren van al het organische materiaal dat vrijkomt is specialistische kennis nodig. Bovendien vraagt het extra investering, bijvoorbeeld in de aanleg van een compostplaats bij het bedrijf.

Waar het landschapsbeheer leidt tot de oogst van behoorlijke hoeveelheden hout in de vorm van stammen en (versnipperde) takken, kan dat een stimulans zijn om over te stappen naar meer eigen energievoorziening, met moderne hoogrenderende

houtkachels. Hierdoor wordt fossiele energie bespaard. De as (rijk aan kalium) kan worden toegevoegd aan de compost en komt zo weer terug in de kringloop.

Ad 5. De broedtijd van weidevogels varieert, afhankelijk van een vroeg of een laat voorjaar.

De boer doet aan nestbescherming en zorgt voor voldoende 'kuikenland' door middel van 'mozaïekbeheer' totdat de jongen vliegvlug zijn. Een vaste datum is hier niet voor te geven. Eventueel laat hij zich hierin bijstaan door specialisten van plaatselijke vogelwerkgroepen. Rekening houden met weidevogels is een logisch onderdeel dat past in het hele pakket (zie ook Melman et al 2008).

Ad 6. Het erf is een belangrijk onderdeel voor het biologische bedrijf dat zich wil profileren met landschap en natuur. Het is het visitekaartje van de boer en toont meteen hoe hij met de rest van zijn land en het landschap omgaat. De boerenerven zijn per regio verschillend, elk met karakteristieke elementen (zoals: beplantingen, heggen, bloemenborders, fruitbomen, moestuin, kruidentuin). Voor broedvogels van boerenerven, zoals Boerenzwaluw, Huiszwaluw, Witte kwikstaart, Huismus, Ringmus en Zwarte roodstaart wordt het erf natuurvriendelijk en aantrekkelijk gemaakt (bijv. door het ophangen van nestkasten).

Er is geen sprake van een verrommeld erf, door afgedankte gebouwen en machines, plastic, puin etc. Voor opslag van plastic hooibalen is een kleine ruimte (een soort erfkamertje) beplant, waardoor de balen aan het oog worden onttrokken. Het inrichten van het erf is een sterk persoonlijke taak; het maken van een inrichtingsplan van het erf gebeurt in nauw overleg met de boer en zijn gezinsleden.

5.4 Bedrijfsplan

Binnen het hierboven geschetste algemene kader kunnen per bedrijf de specifieke landschapsplannen worden ingevuld. Een dergelijk plan bestaat minimaal uit:

- een inrichtingsplan in de vorm van een plattegrond van het hele bedrijf en de nabije omgeving met daarop aangegeven het erf met bedrijfsgebouwen, de percelen en alle aanwezige landschapselementen natte natuur, houtige natuur en kruidachtige natuur. Deze inrichtingskaart wordt voorzien van een korte toelichting;
- een apart inrichtingsplan van het erf (op grotere schaal) bestaande uit een kaart met toelichting;
- een beheerplan waarin per element de aard en de frequentie van de beheerwerkzaamheden zijn uitgewerkt.

Het opstellen van het landschapsplan gebeurt in goed overleg tussen een of twee deskundigen en de boer en zijn gezin. Het is ook denkbaar dat de deelnemende boeren in een regio een (tijdelijke) streekwerkgroep vormen waarin de ideeën worden uitgewisseld en waar men van elkaar leert. De planontwikkeling vraagt de nodige tijd en afstemming, waarbij over en weer sprake zal zijn van voortschrijdend inzicht. In ieder bedrijfsplan wordt de nodige flexibiliteit ingebouwd ten aanzien van bouwplan (vruchtwisseling), maaidata, aankleding en gebruik van het erf en de ontsluiting voor

wandelaars. Als het plan gereed is en gekoppeld is aan een beheercontract, betekent dat niet dat er mee wordt omgesprongen als ware het gewapend beton. Wanneer hiervoor goede argumenten zijn vanuit de landbouwbedrijfsvoering kunnen nieuwe landschapselementen in overleg worden verplaatst of aangepast (planvorming als proces).

6 Verkenning van de vraag

De burger hecht veel waarde aan karakteristieke cultuurlandschappen; er wordt vooral een hoge belevingswaarde aan toegekend. Dit verklaart mede dat er diverse succesvolle initiatieven zijn om natuur en landschap te vermarkten. Voorbeelden zijn de veiling van landschapselementen in de Ooypolder bij Nijmegen en de concrete uitwerking van het Deltaplan voor de Nederlandse Landschappen, waarvoor nu middelen beschikbaar komen. Om een natuurnorm voor de biologische landbouw te realiseren, is de inzet van middelen van overbeden noodzakelijk. Een eerste verkenning bij het ministerie van LNV wijst uit dat er steekhoudende argumenten moeten zijn voor de financiering van een natuurprestatie buiten de gangbare instrumenten en buiten de EHS. Essentieel is dat de biologische landbouw aantoonbaar prestaties op dit terrein levert. De provincies hebben het voortouw als het gaat om de financiering van dergelijke groene diensten (via het ILG). Contacten met enkele provincies geven aan dat er mogelijk openingen zijn om een begin te maken met beloning van biologische bedrijven voor hun aantoonbare natuur- en landschapsprestaties. Daarnaast zijn er wellicht mogelijkheden in het nieuwe Gemeenschappelijke LandbouwBeleid (GLB), dat in 2013 van start gaat. Nodig is verdere lobby en verkenning van publieke en private financiering.

6.1 Wat vindt de burger?

Minister Verburg van LNV heeft afgelopen half jaar een maatschappelijke consultatieronde over de toekomst van het Europese Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) gehouden (Min. LNV, 2007; Schuttelaar & Partners 2007).

In deze consultatieronde is op verschillende manieren gevraagd om een rangorde aan te brengen in de maatschappelijke waarden die tot uiting moeten komen in een toekomstige GLB. Het publieksonderzoek van TNS-NIPO is het enige onderdeel uit de consultatieronde dat representatief is voor de Nederlandse bevolking. De top drie:

1. een schoon milieu;
2. het behoud van karakteristieke landschappen;
3. het bevorderen van dierenwelzijn.

De overige waarden waaraan men punten kon toedelen waren: natuur, betaalbaar voedsel, voedselveiligheid, recreatie en overig.

Ad 1. Maatregelen die het milieu verbeteren en die anticiperen op klimaatverandering vindt men unaniem belangrijk. Deze maatschappelijke waarde wordt door 30% van de Nederlanders ook als het meest belangrijke aspect aangemerkt.

Uit rondetafelgesprekken en de keukentafelgesprekken blijkt bij boeren grote bezorgdheid te bestaan over de steeds verder toenemende milieukosten, die steeds moeilijker te verhalen zijn op partijen verderop in de keten. Ondernemers belonen voor het voldoen aan de milieuwetgeving wordt als ongepast gezien; extra milieuinspanningen zouden echter wel vergoed kunnen worden.

Ad 2. In de rondetafelgesprekken, de keukentafelgesprekken en het internetforum was landschap een dominant thema. Ook in het voor de Nederlandse bevolking representatieve onderzoek van TNS-NIPO wordt veel waarde gehecht aan het

landschap. Na de zorg voor een schoon milieu scoort behoud van karakteristieke landschappen het hoogst. Er is een breed gedragen waardering voor de rol die de boer speelt als beheerder van het agrarische cultuurlandschap. De (agrarische) ondernemer moet volgens veel deelnemers een reële vergoeding krijgen voor deze dienst aan de samenleving. Ruim 90% van de Nederlanders vindt dit een goed idee. Het idee dat landschapsbeheer een economische waarde moet krijgen leeft breed.

Ad 3. Verdere verbetering van het dierenwelzijn wordt vooral in de internetenquête en het publieksonderzoek belangrijk gevonden. In veel gesprekken constateert men dat er sprake is van een forse spanning: de burger wil een hoger niveau van dierenwelzijn, maar is als consument slechts in beperkte mate bereid daarvoor te betalen. Het publieksonderzoek steunt deze conclusie. Een kleine helft (44%) van de Nederlanders vindt dat de EU te weinig doet voor dierenwelzijn en 67% vindt het een goed idee als de Nederlandse overheid een vergoeding geeft aan ondernemers die hun dieren houden onder betere omstandigheden dan wettelijk verplicht is.

Andere opvallende thema's in de discussie zijn:

- er is behoefte om de regelgeving voor natuur- en landschapsbeheer te verbeteren, d.w.z. een eenvoudig systeem, met perspectief op meer continuïteit van de vergoeding;
- ruim driekwart van de Nederlanders vindt het een goed idee om agrariërs een vergoeding te geven voor het toegankelijk maken van hun land voor wandelaars en fietsers;
- de opvatting om beschikbare middelen vooral te reserveren voor waardevolle natuurgebieden en landschappen, maar ook daarbuiten in de 'witte gebieden';
- men vraagt zich af of schaalvergroting samen kan gaan met verduurzaming van het natuur- en landschapsbeheer;
- recreatie wordt gezien als iets dat wel door de markt geregeld wordt, m.u.v. het fenomeen 'koe in de wei'; dat wordt vaak genoemd als waarde die een financiële vergoeding van de overheid rechtvaardigt.

Accent op natuur of op landschap?

De maatschappelijke discussie over GLB sluit goed aan bij de zoektocht naar de natuurnorm voor de biologische landbouw. Moet het accent liggen op natuur of op landschap? Natuurbeheerorganisaties leggen zich toe op het beheren van de 'kwetsbare' natuur, terwijl de boeren juist de aangewezen partij zijn voor het beheer van algemene, minder kwetsbare natuur en agrarische cultuurlandschappen.

Om het idee van een extra natuur/landschapstaak voor de biologische landbouw kans van slagen te geven, is het belangrijk is om hierin een duidelijke lijn te kiezen. Het gaat erom om gekoppeld aan de biologische landbouw een natuurlijk en toegankelijk landschap aan te bieden.

In het voorstel van Biologica aan IFOAM (2005) voor een natuurrichtlijn, ligt de nadruk sterk op biodiversiteit. Het landschap komt daarin alleen indirect, via de ingang van biodiversiteit, aan bod. Uitgaande van de Europese en de binnenlandse discussie, met in gedachte de verschuiving in de opvattingen over het GLB (zie boven), en uitgaande van de noodzaak om mensen enthousiast te krijgen, lijkt het

kansrijker om het landschap als ingang te nemen. Hierbinnen kunnen dan de natuurwaarden versterkt worden. Landbouwbedrijven kunnen hier in belangrijke mate aan bijdragen door op de kavel- en perceelsscheidingen en in onrendabele hoeken opnieuw landschapselementen aan te leggen en te beheren.

6.2 Verkenning van de mogelijkheden voor een natuurnorm met biologische boeren en beleidsmakers

Met enkele vertegenwoordigers van het ministerie van LNV heeft de biologische sector gebrainstormd over de mogelijkheden van een natuurnorm en beloning van natuur- en landschapsprestaties van biologische bedrijven. Hieronder de hoofdpunten uit deze brainstorm.

Uitgangspunt is het idee van een geïntegreerd, samenhangend systeem van kwaliteitsborging op biologische bedrijven, waarbij een oppervlakteprestatie en beheerafspraken worden overeengekomen die goed controleerbaar zijn. Op deze manier kan de biologische sector een inspanning leveren om het cultuurlandschap, dat momenteel hard achteruit gaat, in stand te houden.

Algemene kanttekeningen

- Het Programma Beheer geldt voor biologische en gangbare bedrijven; daar kan de biologische landbouw (althans binnen de EHS) dus gewoon een beroep op doen.
- Als de biologische sector in zijn geheel hierin een stap wil zetten, zou het vergoedingensysteem ook moeten gelden voor de witte gebieden – dit strookt niet met het overheidsbeleid dat zich richt op de EHS.
- De aan de EHS-gerelateerde gelden lopen nu via het ILG (en dus via de provincies); de rijksoverheid kan hier dus minder in sturen en heeft zelf geen budget te besteden.
- Er is een tekort aan geld en het budget staat al vast voor de komende jaren; uitsmeren over ‘meer’ betekent dat het alleen maar ‘dunner’ wordt.
- Het criterium ‘biologische bedrijven leveren ...’ is risicovol. Als de gangbare buurman aantoonbaar hetzelfde te kunnen leveren, moet die op gelijke wijze worden behandeld; wat is dus de meerwaarde op de biologische bedrijven?

Meerwaarde op de biologische bedrijven

Landschapselementen zijn bepalend voor het landschap; het onderhoud is veelal arbeidsintensief en kostbaar. Biologische boeren kunnen landschapselementen relatief goedkoop beheren, o.a. doordat zij de ‘producten’ van dat beheer (zoals maaisel en bagger) kunnen opnemen in de kringloop van hun bedrijf. In de biologische sector bestaat steeds meer een neiging om de kringloop te dichtten. In meest extreme vorm betreft dit het natuurgerichte bedrijf volgens Boeren voor Natuur (nulaanvoer); daar wordt de boer maximaal uitgedaagd om de laatste kilo mineralen uit de sloot te trekken. In de studiegroepen van biologische boeren komt men er steeds meer achter dat het systeem ‘lek’ is en dat mineralenaanvoer dus een noodzaak is. Die aanvoer moet weer biologisch zijn; resultaat is het streven om de

kringloop op het niveau van de sector zoveel mogelijk te dichtten (de mineralenkringloop is slechts 1 aspect). Dit schept gunstige voorwaarden voor het in stand houden van een streekeigen cultuurlandschap. Daarmee komt de sector tegemoet aan een behoefte die in de maatschappij leeft. Daar mag iets tegenover staan. De biologische boeren benadrukken dat we niet moeten streven naar 'museumstukken', maar naar het opnemen van dit soort activiteiten in de normale bedrijfsvoering van de onderneming. Alleen in een win-win-situatie is er sprake van duurzaamheid in beheer.

Als het gaat om de benutting van de potenties op het gebied van landschap en natuur, dan is de biologische landbouw al halverwege. Dit is een concurrentievoordeel dat hard gemaakt kan worden.

De kracht van natuur en landschap op het biologische bedrijf zit in een aantal factoren:

- er is behoefte aan een aantrekkelijk landschap (zie ook de resultaten van de maatschappelijke consultatie over het toekomstige GLB; het landschap komt hoger op de wensenlijst te staan;
- biologische landbouw draagt d.m.v. activiteiten die onderdeel zijn van de economische bedrijfsvoering al veel bij aan de instandhouding van biodiversiteit (o.a. bodemleven);
- biologische landbouw is gemotiveerd extra groen-blauwe diensten te leveren, omdat dit past bij het imago;
- de boer voert het landschapsbeheer uit en bedt dat in in zijn bedrijfssysteem; de controle zou een onderdeel kunnen worden van de SKAL-inspectie;
- er is steeds meer behoefte aan 'belevingslandbouw' en 'vrijtijdslandschap'; zaken als een goede bodem, schoon milieu, diervriendelijkheid, toegankelijkheid en beleving van de ruimte en de natuur, in relatie tot biologisch produceren, is zonder meer een sterk punt.

De huidige kaders:

- In deze kabinetsperiode is geen extra geld beschikbaar waaruit eventuele vergoedingen betaald zouden kunnen worden. We moeten ons dus richten op de langere termijn.
- Binnen LNV is de projectgroep GLB bezig met de voorbereiding van het nieuwe GLB (dat ingaat vanaf 2013). In het GLB zijn 2 pijlers:
 - o Pijler 1: exportrestituties en directe inkomenssteun (voor Nederland resp. 1/3 en 2/3 van een budget van 1,2 miljard)
 - o Pijler 2: Programma Beheer, enkele algemene regelingen en provinciale regelingen (in Nederland in totaal \pm 10% van het totale budget)
- De keuze om meer te moduleren en budget van pijler 1 over te hevelen naar pijler 2 is een mogelijke weg, maar die is wellicht lastig in de uitvoering. Je komt dan namelijk de problemen tegen die, door de (Brusselse) voorwaarden, algemeen spelen bij de besteding van de pijler 2-gelden.
- Binnen pijler 1 zou een herschikking kunnen plaatsvinden. Dit zou een kansrijke ingang kunnen zijn. Maar: er komen steeds meer lidstaten, dus steeds meer boeren in de EU. Op dit moment wordt het geld voor inkomenssteun (toeslagrechten) verdeeld op basis van historische rechten. Dat is op termijn niet

te handhaven, omdat het niet is uit te leggen. Een overgang naar een systeem van *flat-rate* (een vast bedrag per oppervlakte-eenheid) ligt voor de hand maar is ook moeilijk te motiveren. Het geld zou voornamelijk in de akkerbouwgebieden terecht komen en minder in gebieden met overwegend melkveehouderij. Dat is dus ook geen goede weg. Een andere mogelijkheid is: een *flat-rate* die hoog begint en die jaarlijks geleidelijk wordt afgebouwd naar nul. In dezelfde tijd vindt een herschikking van gelden plaats naar andere gebieden (vooral naar gebieden waarin de landbouwproductie moeizaam is door landschappelijke beperkingen, zoals in de EHS en in de nationale landschappen). Hiermee zou invulling gegeven kunnen worden aan de afspraak uit het coalitieakkoord dat de toeslagen meer aan maatschappelijke doelen gekoppeld moeten worden. Een klein deel van het budget zou men kunnen reserveren voor groene diensten (evt. loskoppelen en richting ILG te schuiven). Binnen deze context zou je moeten motiveren waarom je op een andere manier, bijvoorbeeld naar biologische landbouw, zou herschikken. Voordeel van deze strategie: je blijft binnen pijler 1 en je hebt als Nederland meer zeggenschap en minder gedoe met andere landen.

- Een natuurnorm lijkt, Europees gezien, goed inpasbaar; de verdeling van de middelen in Nederland is een andere zaak. Daarvoor is ook overleg met LTO noodzakelijk.

Overige vragen, kanttekeningen en suggesties voor het vervolg:

- Op rijksniveau gaat de aandacht naar landschappen in de EHS en de Nationale landschappen; daar ligt de nationale verantwoordelijkheid. De andere gebieden behoren tot de provinciale verantwoordelijkheid, waarvoor geen EU-geld beschikbaar is. Landschap moet dus via verschillende lijnen gefinancierd worden; dit sluit ook aan bij de wens van de minister om publieke en private middelen te koppelen. Dicht bij de stad is de noodzaak groter en zal dit beter te realiseren zijn.
- De discussie over GLB is zeker nog niet afgerond; de *cross-compliance*-richtlijnen blijven van kracht. Als de *flat-rate* echter heel laag zou worden en de *cross-compliance* blijft gehandhaafd, dan zal de boer de *flat-rate* niet meer willen, omdat deze hem veel te weinig oplevert.
- De boeren geven de voorkeur aan pijler 1, omdat juist het systeemdenken beter is voor het cultuurlandschap. In de groen-blauwe dienstencyclus (2^e pijler) kom je terecht op het niveau van afzonderlijke elementen met bijbehorende controles.
- Een ander spoor is het bedrijfsleven. Vooral grote bedrijven willen landschapselementen kopen om eventuele negatieve bijwerkingen van hun bedrijfsvoering te compenseren. Op die trend moet je zien in te haken. Dan moet je niet denken in termen van productieverlies, maar van 'landschapsproductie'.
- In verschillende buitenlandse landen krijgt biologische landbouw een hectarevergoeding. Nederland heeft herhaaldelijk aangegeven daar niet voor te kiezen. Zet daarom niet in op een exclusieve biologische plus maar zoek het in het goede landbouw praktijk plus (GLP plus) waaraan de biologische landbouw (bijna) automatisch kan voldoen.
- In 2013 gaat het nieuwe GLB weer in voor een periode van 7 jaar. De strategie zou er op gericht moeten daarbij aan te haken. Zoek daarover contact met LNV!

- Het is van belang om een type bedrijf neer te zetten, met een aantal kenmerken, een pakket aan maatregelen en een geïntegreerde aanpak, waarin een bepaalde output gegarandeerd wordt. Kijk daarbij breed, niet alleen naar mineralen en schone landbouw, maar ook naar zaken als diervriendelijkheid en beleving.

7 Vervolg

Het vervolg op de verkenning die in 2007 is uitgevoerd, is een verdere invulling van de norm voor een aantal biologische bedrijven in de drie regio's. Een grote betrokkenheid van de ondernemer bij de planvorming is daarbij onmisbaar. Op basis van de bedrijfsplannen kan vervolgens modelmatig worden doorgerekend wat een reële beloning zou moeten zijn voor het realiseren van de plannen. Bij 'vragers' van natuur en landschap (waaronder de overheden) kan dan worden verkend of daarvoor financiering kan worden gevonden, en of een natuurnorm kan worden ingepast in de regelgeving.

7.1 Opzetten van *pilot*-bedrijven in de drie regio's

De biologische sector is bereid om samen met gebiedspartijen de voorgestelde aanpak uit te testen in *pilot*-bedrijven, te beginnen in de drie regio's. Deze verkenning vindt plaats in 2008. Met de desbetreffende boeren worden concrete inrichtingsplannen opgesteld, die vervolgens de input vormen voor de berekeningen van de hoogte van de vergoedingen.

Net als in 2007 zullen de activiteiten werkenderwijs, op basis van voortschrijdend inzicht en in nauwe samenwerking met de Vakgroep en daarbij aangesloten ondernemers worden ingevuld.

De eerste stap is dat de resultaten van dit rapport worden teruggekoppeld naar de biologische boeren en andere partijen in de drie gebieden, naar de Vakgroep Biologische Landbouw LTO/Biologica en naar verschillende directies van LNV.

Ook is het nodig dat alle biologische boeren goed geïnformeerd worden over de stappen die nu worden gezet, en dat hun huidige inzet voor natuur en landschap in beeld komt. Verder moet hun bereidheid natuur en landschapsprestaties te leveren, geprikkeld worden.

Uit de workshops in 2007 met biologische boeren blijkt dat natuur bij de biologische boeren een *hot item* is dat ze graag nader willen verkennen. Verder is gebleken dat het essentieel is dat er een reële vergoeding/beloning komt voor natuur- en landschapsinspanningen. Ten slotte blijkt er bij de boeren ook een kennisbehoefte te bestaan op dit gebied.

In dit rapport is voor drie regio's een globaal scenario geschetst; er zijn nog geen in detail uitgewerkte bedrijfsvoorstellen. Het is de bedoeling om in 2008 samen op te trekken met de ondernemers en financiers (een essentieel onderdeel) om te komen tot een regiospecifieke aanpak, waarbinnen ieder bedrijf weer zijn eigen identiteit heeft. Per regio wordt het streefbeeld dat in dit rapport is geschetst van de landschapelementen en de landschapkwaliteiten die de boer op het bedrijf kan ontwikkelen voorgelegd aan 'vragers van natuur en landschap', zoals provincies (die hebben een sleutelpositie), maar ook gemeenten, rijk (verschillende directies LNV) en de private sector. Ook zal worden nagegaan wat de mogelijkheden zijn om de naleving van de natuurnorm te controleren en te certificeren (bijvoorbeeld gekoppeld aan SKAL). Continue input van de boeren is daarbij noodzakelijk.

Niet alle boeren die in 2007 de workshops hebben bezocht, hoeven intensief betrokken te blijven bij de discussie over de concrete landschapsplannen; we richten ons op degenen die interesse hebben om een natuurnorm mede in te vullen. Vooralsnog wordt gedacht aan twee voorbeeldbedrijven per regio. Inhoudelijk gaat het om het samen met boeren verkennen wat er op hun bedrijven mogelijk is; dit leidt tevens tot vergroting van de landschapsecologische kennis bij de boeren.

Op *pilot*-bedrijven in de drie regio's wordt vervolgens nagegaan wat de individuele bedrijfsplannen concreet zullen betekenen voor de bedrijfsinrichting (met nieuwe landschapselementen en eventueel aangepaste waterhuishouding), evenals voor de beheerinspanningen die de boer moet leveren (aantal arbeidsuren) om de nieuwe landschapselementen in stand te houden, en de investeringen die hij moet doen (bijvoorbeeld de aanschaf van specifieke machines, aanleg composteeringsplaats). Verder wordt in de regio's verkend hoe er kan worden samengewerkt met andere landschapsbeheerders. Vooral de waterschappen, die het maaisel van de sloten meestal in het landschap achterlaten (wat ongunstig is voor de biodiversiteit), zouden met de boeren kunnen samenwerken, doordat de boeren het maaisel afvoeren en composteren voor een vergoeding van het waterschap.

7.2 Beloning

Omdat we hier spreken over de aanpassing van het hele bedrijfssysteem is een vaste vergoeding per hectare voor de hand liggend.

Met behulp van bedrijfsmodellen (van het LEI) wordt doorgerekend welke kosten gepaard gaan met de invulling van de voorgestelde natuurnorm, en wat ongeveer de hoogte van de vergoeding/ha voor de biologische boer zou moeten zijn. De basis hiervoor zijn de gegevens van de *pilot*-bedrijven. Met de modelberekeningen wordt inzichtelijk gemaakt waar het in financiële zin om gaat.

Met de boeren wordt gecommuniceerd over de uitkomsten van de berekeningen, evenals met de medewerkers van LNV (DLG) die betrokken zijn bij de berekeningen voor de zogenaamde Groenblauwe Catalogus waarin de door Brussel goedgekeurde maximale vergoedingen voor beheersmaatregelen zijn opgenomen. Dit leidt weer tot aanpassingen, bijvoorbeeld van de uitgangspunten (de parameters) die in de modellen gehanteerd worden.

Naast de hoogte van een reële beloning voor de groen-blauwe diensten die het bedrijf levert met de uitvoering van het landschapsplan kan ook worden vastgesteld of de hoogte van de bedragen per regio en per bedrijf sterk verschillen. Daarvan is afhankelijk of een vaste vergoeding per hectare voor alle bedrijven kan worden gehanteerd of dat dit per bedrijfsplan moet worden vastgesteld.

Als de plannen voor de *pilot*-bedrijven worden uitgevoerd, kan door middel van monitoring ervaring worden opgedaan met de werkelijke kosten, door de beheerinspanningen (arbeid en investering) daarvan gedurende enkele jaren vast te

leggen. Dit geldt ook voor de toename van de biodiversiteit en de resultaten die in het landschap worden bereikt.

7.3 Financiering van de beloning

Belang van de overheid

Uit de workshops blijkt dat een groot deel van de biologische bedrijven van een dergelijk pakket gebruik zou willen maken. Dit zou een extra impuls betekenen voor het realiseren van de natuurdoelen die de overheid zich gesteld heeft. Karakteristieke landschappen die nu onder sterke druk staan van schaalvergroting (in de gangbare, maar in mindere mate ook in de huidige biologische landbouw) kunnen hiermee behouden blijven en versterkt worden.

Verder zal een dergelijk nieuw instrument, dat het mogelijk maakt om hun inzet voor natuur en landschap te vermarkten, veel boeren die overwegen om over te stappen op de biologische bedrijfsvoering stimuleren deze stap ook daadwerkelijk te zetten.

Een belangrijk discussiepunt is verder of de overheden gevoelig zijn om een dergelijke regeling ook voor biologische bedrijven buiten de EHS open te stellen.

Als er overeenstemming is over de hoogte van de vergoeding/ha wordt nagegaan welke partijen geïnteresseerd zijn in de financiering van de natuurnorm. Wat kan worden gerealiseerd op basis van bestaande instrumenten, en waarvoor is nieuw instrumentarium nodig? Hiervoor moeten besprekingen worden gevoerd met de relevante overheden. Voor het realiseren van groen-blauwe diensten hebben de provincies het initiatief gekregen. Voor elke regio zal in de desbetreffende provincie verkend moeten worden welke mogelijkheden zij zien om de ideeën over natuur op biologische bedrijven concreet in te vullen. Wellicht willen ook waterschappen meebetalen, als boeren hen helpen om hun doelen te bereiken. Verder wordt bij (regionale) ketenpartijen verkend hoe de meerwaarde van natuur en landschap via het product kan worden vermarkt. Daarnaast is er een groeiend aantal private partijen (m.n. bedrijfsleven) dat zich groen wil profileren. Bedrijven willen dat veelal realiseren in de buurt van hun bedrijf (dus lokaal-regionaal).

Voor de verkenning van de financiering lijkt het er dus op dat – naast de landelijke lobby richting het nieuwe GLB - een regionale aanpak perspectief biedt.

7.4 Concrete stappen

De verwachting is dat het werken met een natuurnorm, zoals hier voorgesteld, niet op korte termijn generiek zal kunnen worden ingevuld. Nieuwe instrumenten moeten ontwikkeld worden en begrenzings van gebieden waarvoor subsidie voor agrarisch natuurbeheer kan worden verstrekt, zullen eventueel moeten worden aangepast, etc. Wel kan ervaring met de voorstellen worden opgedaan in enkele *pilot*-bedrijven in de drie proefgebieden.

De ondernemers die hiervoor interesse hebben, worden in de loop van 2008 geselecteerd en worden intensief betrokken bij het hele proces; zij zullen ook medeinvulling geven aan het bedrijfsinrichtingsplan, en hun visie geven op de hoogte van de vergoeding. Daadwerkelijke inrichting, gevolgd door monitoren, kan dan in 2009 plaatsvinden. De resultaten kunnen in 2012 worden geëvalueerd. Dan is ook het moment aangebroken (mede gezien de dan verwachte nieuwe financiering van groene en blauwe diensten) om de methodiek te verbreden naar een groter aantal biologische bedrijven dat hierop wil inspelen.

Literatuur

Beek, A.C.J.M. van & G.K. Hopster. 2005. Ondernemers aan het woord: over hun ervaringen met agrarisch natuurbeheer en het project Natuur breed. Eindrapport Natuur breed deel D.

Belvédère, 1999. Landschappen met toekomstwaarde. Cultuurhistorische karakteristiek van de de nationale landschappen.

DEFRA, Higher Level Stewardship: payments for land management options, supplements and capital items. Department for Environment, Food and Rural Affairs, Londen, 2005a.

DEFRA, Higher Level Stewardship handbook: terms and conditions and how to apply.

Department for Environment, Food and Rural Affairs, Londen, 2005b.

DEFRA, Entry Level Stewardship handbook: terms and conditions and how to apply. Department for Environment, Food and Rural Affairs, Londen, 2005c.

DEFRA, Organic Entry Level Stewardship handbook: terms and conditions and how to apply. Department for Environment, Food and Rural Affairs, Londen, 2005d.

Europese Gemeenschappen, 1991. Verordening (EG) Nr. 2092/91 van de Raad, 24 juni 1991, inzake de biologische productiemethode en aanduidingen dienaangaande op landbouwproducten en levensmiddelen. Brussel. 31 pagina's.

Europese Gemeenschappen, 1999. Verordening (EG) Nr. 1804/1999 van de Raad, 19 juli 1999, waarbij Verordening (EG) Nr. 2092/91 inzake de biologische productiemethode en aanduidingen dienaangaande op landbouwproducten en levensmiddelen wordt aangevuld met betrekking tot de dierlijke productie. Brussel. 28 pagina's.

Groeneveld, R. en Smits, M. 2006. Transactiekosten in biodiversiteitsbeleid: een analyse van oplossingsrichtingen in Nederland en Engeland. LEI-rapport, 3.06.04, Den Haag. 66p.

Guijt, J. et al, 2002. ANNA, de Agrarische NatuurNorm Analyse. Over agrarische natuur op uw biologisch bedrijf. Platform Biologica, Utrecht. 50 pagina's.

Haveman, R. & A.H.F. Stortelder, 2006. De effecten van biologische landbouw op biodiversiteit – een kritische literatuuroverzicht. Notitie Alterra, Wageningen.

Hendriks, K., D.J. Stobbelaar, 2003. Landbouw in een leesbaar landschap. Hoe gangbare en biologische landbouwbedrijven bijdragen aan landschapskwaliteit. Proefschrift Wageningen Universiteit. Uitgeverij Blauwdruk Wageningen.

Hilhorst, R., S. Kroon, A. de Bonte, E. Jongma, M. van der Linden, D. Hanemaayer en P. Sloot, Tussentijdse evaluatie Programma Beheer. B&A Groep BV/DLV Groen & Ruimte, Den Haag/Dronen, 2003.

IFOAM, 2002. Basic Standards for Organic Production and Processing. International Federation of Organic Agricultural Movements. Tholey-Theley, Germany. www.ifoam.org.

Kleijn, D. en W. J. Sutherland, 'How effective are European agri-environment schemes in conserving and promoting biodiversity?' In: Journal of Applied Ecology 40 (2003) 6, pp. 947-969.

Melman, Th.C.P., 2008. Voorstel bouwstenen nieuwe weidevogelpakketten agrarisch natuurbeheer. Notitie Alterra, Wageningen.

Ministerie van LNV, Directie Noord en Provincie Drenthe, 1998. Vledder en Wapserveense Aa. Gebiedsvisie Natuur, Bos en Landschap. 36 pagina's.

Ministerie van LNV, 2007. Rapportage maatschappelijke consultatie toekomst GLB. Brief van minister G. Verburg aan de Voorzitter van de Tweede Kamer. 17 oktober 2007.

Provincie Drenthe, 1998. Nota Landschap. Provinciaal bestuur van Drenthe, Assen. 130 pagina's.

Schuttelaar & Partners, 2007. De boer op voor een maatschappelijke dialoog. Verslag van tien keukentafelgesprekken. In opdracht van het Ministerie van LNV.

Smeding, F.W., 1995. Protocol Natuurplan. Vakgroep Ecologische Landbouw, Landbouwuniversiteit Wageningen. Rapport 002.95.

Smits, M.J.W., F.A.N. van Alebeek, 2007. Biodiversiteit en kleine landschapselementen in de biologische landbouw: een literatuurstudie. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen.

Stortelder & Bruinsma (red.), 2007. Biologische landbouw als leverancier van biodiversiteit en landschap. Alterra-rapport 1474.

Bijlage 1 Resultaten bijeenkomst in Rouveen op 15 oktober 2007

Vragenformulier Biologische landbouw en biodiversiteit, 15 oktober 2007 Rouveen

Bedrijf	Hoe staat u i.h.a. t.o. het idee om als biobedrijf naast voedselproductie ook in te zetten op natuur en landschapsdoelen?	Hoeveel opp. heeft u momenteel aan niet productieve grond in de vorm van landschapselementen?	Doet u momenteel aan agrarisch natuurbeheer, zo ja welke pakketten met welke opp.?	Wat vindt u van het idee om een vaste natuurnorm op te stellen voor biologische bedrijven, waar dan wel een vergoeding t.o. staat?	Welke prestaties zouden daarvoor geleverd moeten worden?	Heeft natuur volgens u een meerwaarde voor de landbouwproductie, en zo ja wat is volgens u de werking daarvan?	Overige opmerkingen
Klaas Buit Steenwetering 18 8035 RA Zwolle margabuit@gmail.com veehouderij, 45 ha	Positief	Geen, zit in open veengebied	Nee, maar.. "Er staat krabbescheer in de sloot wat door mensen en soms door tuincentra wordt opgevisst."	Positief	Geen idee	Evt. compostering gesloten koolstofkringloop rondzetten	6 ha pacht van prov.OV wou hij graag kopen in ruil voor 4 ha natuuromzetten, maar de prov. wil niet → rol van de prov. niet duidelijk
Martien Spitzen Hareweg 10 ?? m.m.spitzen@hetnet.nl melkvee, bruto 25,8, netto 22 ha	Heel positief; een van de redenen waarom ik het doe.	> 5%	SAN, opp.?	Goed idee. Op zich vrijheid blijheid, maar liefst toch verplichten voor hele sector, wegens profileren vd biola.	Min. 5% opp., mits vergoeding kostendekkend is	Beschutting en schaduw voor vee; overigens minder gewasopbrengst	Wil ook een punt van de jacht maken; als boer medeverantwoordelijk zijn voor redelijk hoge wildstand; inspraak hebben.
Henk Besten Eikenlaan 21 Heino henkjosebesten@hetnet.nl melkvee, 25 ha	Positief, mits redelijke vergoeding.	1,1 ha (=4,4 %), vooral dicht om huis	Nee, bedrijf in 'wit gebied'	Positief	Wandelpaden, houtsingels, heggen, poelen	Schaduw voor veebij warmte, beschutting in nacht	
Mts HH en M Blekkenhorst-Nijboer Achterbroekweg 1 7731 PN Ommen info@meulenhorst.nl melkvee- en ijs, 45ha	Positief. Ik denk dat je als biologische boer al een eind op weg bent wat betreft biodiversiteit.	ca. 0,5 ha, maar al het land ligt tussen houtwallen van NM. ("Ik heb allerlei bijzondere soorten in het land staan. Niemand ziet ze, maar NM kickt er wel op.")	12 ha zit niet onder SAN, maar hebben wel beperking van maai-datum, en geen bemesting (in kortlopende pachtcontracten). Hiervoor is de pacht lager.	Op zicht wel goed idee, maar die natuurnorm moet wel een natuurdoelstelling bereiken.	De kringloopgedachte vind ik voor een bioboer belangrijk.	Het werkt prettig en voor een goed imago.	33 ha reguliere pacht en 12 ha pacht met beperkingen, alles van NM. NM heeft veel ideeën, maar komt nog weinig van. Bijv. FSChout (rasterpalen en brandhout) en energie.

Mts. A.G.H. en G. Braakman De Vorrelvenen ? 8 7991 TP Dwingeloo a.g.h.braakman@comveeweb.nl melkvee, 80 ha	Positief: - kans/mogelijkheid voor een 2 ^e tak - meerwaarde creëren - iets laten zien - maatschappelijk betrokken	poel, heg, houtwal	Helaas niet SAN; mogelijkheid op NM land is over. Randenbeheer. Bedrijf ligt in wit gebied.	Positief. Niet verplicht want gebieds- en bedrijfsafhankelijk. Kijken naar: haal je de norm dan beloning, haal je de norm niet, dan geen beloning.	Onderhoud bestaande elementen, aanleg nieuwe elementen. Compostering / kringloop, houtwallen, zwaluwen. Toegankelijkheid.	Beschutting vee	50 ha. eigendom, 30 ha pacht (10 van NM heide en graan en 20 van andere biooer); jaren geleden natuurplan gemaakt, maar van uitvoering komt weinig terecht; weinig steun van Landschapsbeheer Drenthe. Graag houtwal beheren van SBB, maar vlot niet. Ook de ANV Boermarke kan hier niet genoeg in doen.
Barend Mul Fluitenbergsesweg 94 7931 C Fluitenberg (bij Echten DR) gerardmul@hotmail.com melkvee, camping, ijs, 57 ha	Positief, mits goede vergoeding t.o.v. derving of het doel.	ca. 2 % - ca. 1 ha.	Ja, rastervergoeding, houtwalvergoeding, hagen en singels, appel- en perenvergoeding, randenbeheer (€2900 / jaar)	Positief, als het niet te star is gesteld.	Weidevogels, akker, zoveel gras als bouwland, randenbeheer, en meer natuur op en rond het erf. Kringloop zo mogelijk realiseren.	Niet voor de landbouwproductie, maar wel voor de biologische bedrijfsvoering in totaal en ons bedrijf, waar we open staan voor educatie, recreatie en productie van boerenijs.	
Gerard Mul, zoon	Positief als er voor een langere periode een economische zekerheid is en wij er ook echt iets realiseren wat de consument/burger wil en wat niet door mensen op kantoor is geïdealiseerd.	2%	Voornamelijk houtwallen, hagen en een boomgaard, zwaluwen, uil. Voor een gedeelte i.v.m. de toeristische neventak.	Zie 1	Een prestatie die in verhouding staat tot het bedrag waarvoor de prestatie door ingehuurde arbeid kan worden uitgevoerd.	Voor landbouwproductie biedt het eerder een negatieve waarde. Maar voor de totale uitstraling naar de consument toe is het zeker positief.	Groep uitvoerende agrariërs wordt steeds kleiner, terwijl groep kritische burgers steeds groter is. Rekening houden met wensen.

Bijlage 2 Resultaten van de bijeenkomst in de Graafschap op 17 december 2007

Vragenformulier Biologische landbouw en biodiversiteit, 17 december 2007 Vorden

Bedrijf	Hoe staat u i.h.a. t.o. het idee om als biobedrijf naast voedselproductie ook in te zetten op natuur en landschapsdoelen?	Hoeveel opp. heeft u momenteel aan niet productieve grond in de vorm van landschapselementen?	Doet u momenteel aan agrarisch natuurbeheer, zo ja welke pakketten met welke opp.?	Wat vindt u van het idee om een vaste natuurnorm op te stellen voor biologische bedrijven, waar dan wel een vergoeding t.o. staat?	Welke prestaties zouden daarvoor geleverd moeten worden?	Heeft natuur volgens u een meerwaarde voor de landbouwproductie, en zo ja wat is volgens u de werking daarvan?
G.W. Boeijink Hofteweg 10a 7261 ND Ruurlo mtsboeijink@wanadoo.nl varkens, 13 ha	positief	3 %	ja, SAN pakket welk??	prima	dat dieren in de schaduw kunnen komen, bijv. kikkerpoel, singels, nestkasten	nee, wel voor het imago
H. Bolink Zutphenseweg 117a 7241 SC Lochem HBolink@tiscali.nl melkvee, 46 ha cultuurgrond en 4-5 ha bos/houtwal	Heel positief; een van de redenen waarom ik het doe.	4-5 ha bos/houtwal (= 10%)	nee	Idee is goed! Gaat er om hoe het er uit ziet.	Bepaald % vruchtwisseling als de grond toelaat. Terugnemen van maaisel. Plaatsen nestkasten.	De natuur heeft geen meerwaarde. Percelen met veel schaduw geeft een mindere kwaliteit veevoer.
Ria Fokkink Rommelderdiijk 2 7251 MB Vorden riafokkink@hetnet.nl melkgeiten en zorg, 11 ha	positief	0,5 ha?	2 ha, in beheersovereenkomst	wel iets om nader te onderzoeken, ik kan me er nog niet zoveel bij voorstellen.	Er zou wel goed over de prestaties gecommuniceerd moeten kunnen worden. Niet zo zwart/wit als door de AID wordt gecontroleerd zoals vanavond werd aangegeven.	Natuur hoort er gewoon bij om het bedrijf compleet te maken. Ik geloof niet dat het zoveel meerwaarde heeft voor de landbouwproductie in mijn situatie.
H.E. Smallegoor Vordensweg 1 7218 BP Almen ?? melkvee, 40 ha	positief	40 are	alleen randenbeheer	Goed idee, maar wel op basis van vrijwilligheid.	nestkasten ophangen, randenbeheer, composteren	-
Peter Vels Tolstraat 6 6999 DC Hummelo g.p.vels@comveeweb.nl b.d. 50 melkvee + 100 vleesvarkens, ca. 50 ha	Zeker positief als het gaat om bestaande natuurwaarden te onderhouden en te stimuleren. Je woont en werkt nu eenmaal in die omgeving, dan moet je daar ook zorg voor dragen (morele verplichting).	0,8 ha hoogstamfruitbomen, ca. 15 knotbomen	SAN, ca. 10 ha pakket chemie- en kunstmestvrije graanteelt, ca. 1,5 ha randenbeheer bonte weiderand, 10 knotbomen, raster	Prima idee, zeker als dat goed is in te passen in de dagelijkse bedrijfsvoering. Er mag ook best een lange termijn visie of planning bijkomen (=duurzaam, wat dat dan ook is)	Naleven richtlijnen moet evt. meegenomen kunnen worden in SKAL controle (combineren van controles)	Enige bemesting moet mogelijk blijven om de grond aan de gang te houden: groenbemesting, grasklaver, bekalken, compost. Verschralen kan langs sloten, overhoekjes.
Bert Wagenvoort Riethuisweg 2 7251 RC Vorden Timmermanshuus@hetnet.nl melkvee, 160 ha	In principe positief. Belangrijk is dat de kringloop systematischer werkbaar moet zijn. Naast het economische plaatje.	1,7 ha	Ja, 7 ha + 45 ha uiterwaarden. Bonte weiderand, Geriefhout, akkerranden, kunstmest- en chemievrij.	Ik denk dat het een goed idee is.	De kringloopgedachte vind ik het uitgangspunt. Er zal afgesproken moeten worden wat er wel en niet gedaan gaat worden. Ook hier is uitgangspunt wat is de potentie! De praktische werkbaarheid is een pré.	De meerwaarde kan in mijn optiek worden verbeterd door het goed composteren van maaisels van randen etc. met dierlijke mest. Het goed composteren vergt extra aandacht ook m.n. zaden van ongewenste planten.